

9237

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय

काव्य

सं. क्र.

८५०

REFBK-0004715

REFBK-0004715

॥ श्रीराम ॥

“—म्हणोनि कर्तृत्व जितुकें जालें तें शूरदास-गुणें”

श्रीसमर्थ रामदास

निर्झरिणी

स. र. पंतसचिव

सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

यांचा निवडक कविता-संग्रह

REFBK-0004715

REFBK-0004715

प्रस्तावना-लेखक—प्रो. वामन मल्हार जोशी, एम्. ए.

श्रीरामनवमी, १८५४

गणेश महादेव आणि कंपनी, पुणे शहर

गणेश महादेव वीरकर

‘साहित्य-सेवक’ छापखाना, ६०८ सदाशिव पेठ, पुणे शहर
एप्रिल, १९३२

संख्या: १०३३

ता. १०/४/३२

प्रकाशकाचे दीन शब्द

“निर्झरिणी” हा काव्यसंग्रह पुढे येण्यास अपेक्षेबाहेर उशीर झाला याबद्दल महाराष्ट्र-रसिक स्नेहभावामुळे आमच्यावर जरा रागावले असतील हे खरे; पण आज तो पुस्तकरूपाने हाती येतांना पाहून ते त्याचा मोठ्या आनंदाने व कौतुकाने स्वीकार करतील असा भरंवसा वाटतो.

भोर संस्थानचे युवराज श्रीमंत भाऊसाहेब पंतसचिव व त्यांच्या पत्नी युवराज्ञी श्री. सौ. सरोजिनीबाईसाहेब यांनी आपला ‘निर्झरिणी’ काव्य-संग्रह गेल्या श्रीरामनवमीच्या दिवशी प्रकाशित करून त्याची हस्तलिखित प्रत श्रीमंत बाबासाहेब पंतसचिव, चीफ ऑफ भोर यांचे चरणी सादर समर्पण केली. या समर्पण-समारंभाचे वेळी महाराष्ट्रातील वरीच विद्वान मंडळी व साहित्यभक्त उपस्थित असल्याने सदर समारंभ म्हणजे, श्रीमंत सरकार पंतसचिव यांनी म्हटल्याप्रमाणे एक छोटेंसे साहित्य-संमेलनच होय असे म्हणणे अतिशयोक्तीच्या सदरांत येईल असे वाटत नाही.

प्रस्तुत ‘निर्झरिणी’ काव्यसंग्रहाचे प्रकाशकाची भूमिका घेण्याचा सुप्रसंग श्रीमंत युवराजसाहेब व युवराज्ञी श्री. सौ. सरोजिनीबाईसाहेब यांचे अनुग्रहानेच आम्हांस लाभला ही अभिमानाची गोष्ट येथे नमूद करावीशी वाटते. ही सुसंधि आम्हास दिल्याबद्दल आम्हीं उभयतां श्रीमंत युवराजसाहेब व श्रीमती युवराज्ञीसाहेब यांचे फार ऋणी आहोत.

या काव्यसंग्रहास हिंगणे येथील महिला-विद्यालयाचे अध्यापक व मराठीचे साहित्याचार्य प्रो. वा. म. जोशी, M.A. यांनी आपला अमोलिक वेळ खर्चून विद्वत्तापरिपूर्ण अशी मार्मिक प्रस्तावना लिहून दिल्या-

मुळें प्रस्तुत काव्यसंग्रहास जी एकप्रकारें अपूर्व शौभा आणून दिली आहे त्याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोंत. तसेंच संगीत-शास्त्रज्ञ प्रो. कृष्णराव मुळे यांनीं वेळांत वेळ काढून काव्यांतील कांहीं पदांचें स्वर-लेखन व गोड चाली देऊन आम्हास उपकृत केलें आहे. त्याचप्रमाणें श्रीमंत युवराजांचे सेक्रेटरी रा. रा. सदाशिवराव पुरोहित यांनींहि आम्हाला पुष्कळ मदत केली.

वस्तुतः या ग्रंथाचें प्रकाशन यापूर्वीच व्हावयाचें; परंतु गेल्या वर्षा-तील अनेक अडचणींमुळें आम्हाला हें कार्य आजवर पुरें करतां आलें नाहीं. आमच्या अडचणींचा सहानुभूतीनें विचार करून श्रीमंत युवराज-साहेब यांनीं या अक्षम्य विलंबाबद्दल आम्हाला थोर अंतःकरणानें क्षमा केली याबद्दल आम्ही त्यांचे फार ऋणी आहोंत.

शेवटीं या काव्यसंग्रहाचा महाराष्ट्रीय काव्यरसिकांकडून योग्य सत्कार होऊन तो या कविद्वयाच्या काव्यस्फूर्तीस पोषक होवो व अशा रीतीनें त्यांची विकासोन्मुख काव्यशक्ति अधिक ओजस्वी व स्फूर्तिदायक होऊन ती महाराष्ट्रीय रसिकांचें रंजन करो, अशी श्री प्रभु रामचंद्रचरणीं प्रार्थना करून हा उल्लेख संपवितों.

चालक—गणेश महादेव आणि कंपनी

संक्रमांक, १०३३

दि. १०/५/३५

६४६

अनुक्रमणिका

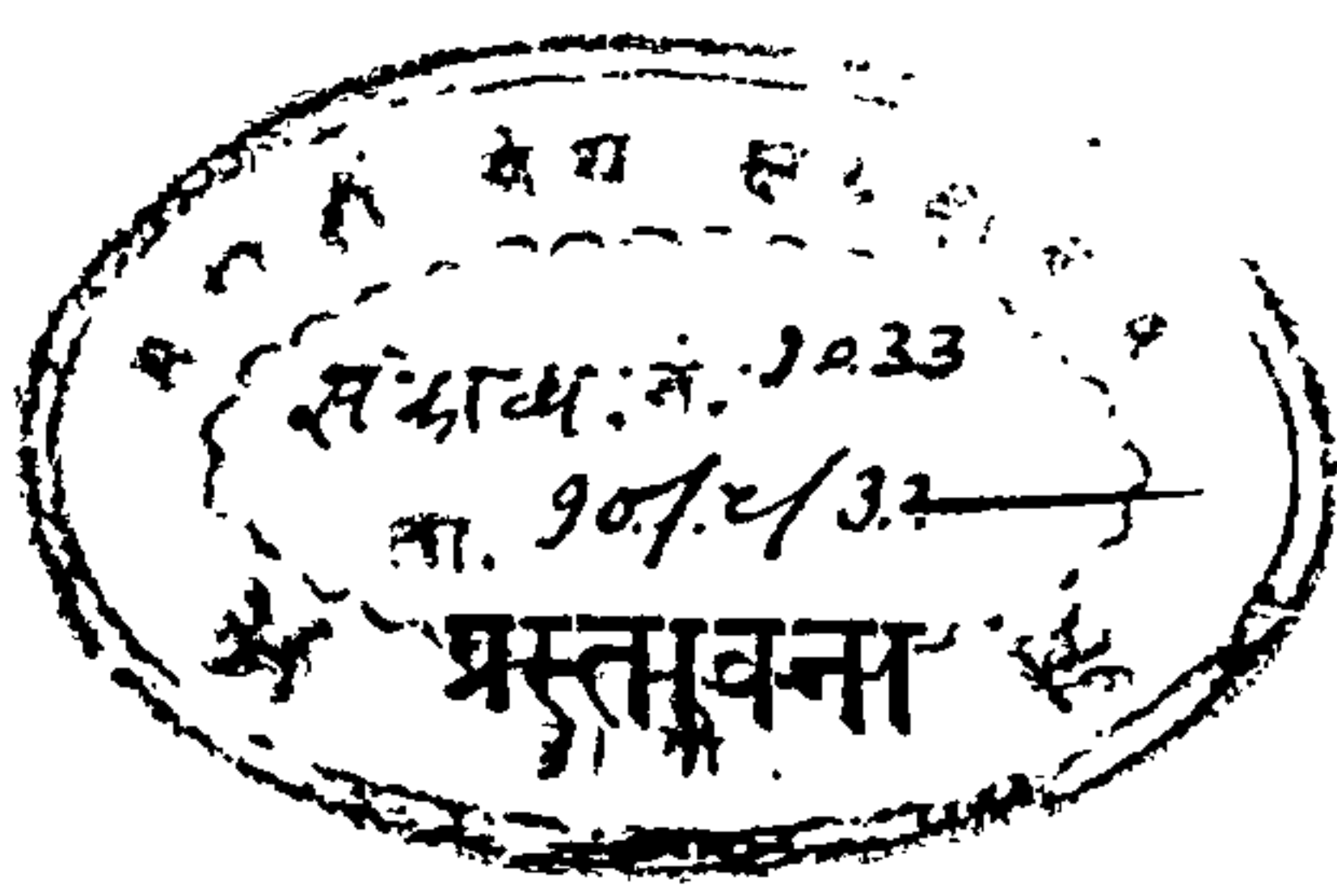
विषय	पृष्ठ
१ निर्झरिणी ...	१
२ तुलसी-दल ...	३
३ विमलेस ...	४
४ हृदयार्पण ...	५
५ विरहिणी-राधा ...	६
६ द्रौपदीची दुर्दशा ...	७
७ हांक ...	१२
८ मत्स्यगंधा ...	१३
९ जानकी, वेड तुज लागे ! ...	१५
१० अहल्या-शिळा ...	१७
११ धावा ...	१८
१२ त्यागमूर्ति ! ...	१९
१३ प्रतापगडच्या देवीपाशीं ...	२०
१४ राजसिंह ...	२२
१५ अनारकली ...	२४
१६ निसर्गसत्कार ...	२७
१७ गुराखाण ...	२९
१८ रणझंकार ...	३१
१९ चोरी ...	३३
२० गवाक्षांतील सुन्दरीस ! ...	३४

२१ आळवणी	३५
२२ विसरिन केंवि तुला	३६
२३ रति	३८
२४ विकल्प	४१
२५ खरडलेली कविता	४२
२६ तऱ्हा वेगळी या प्रेमाची	४३
२७ प्रेमाच्या तीन अवस्था	४४
२८ हृष्टी मन	४६
२९ दुर्दिन	४७
३० अनुतापांत	४९
३१ आगमन	५३
३२. शिल्पकार	५५
३३ आशा	५८
३४ पुष्पास	५९
३५ पर-पुरुष	६१
३६ शीर्णपुष्प	६३
३७ हिंद-रमणी	६५
३८ निसर्ग-हृदय	६७
३९ “ खरा तो प्रेमा ना धरी लोभ मनीं ”	६८
४० आत्माहुति	७०
४१ “ उद्धार ” या खंडकाव्यांतील उतारे	७६
(१) मानाजीरावाचें वर्णन	७६
(२) पाटलांची सून	७८
४२ कल्पना-सृष्टि	८३

[७]

४३ रवीन्द्रनाथास	८४
४४ ज्ञान	८५
४५ सात रंग	८७
४६ 'योगीन्द्र' या खंडकाव्यांतील उतारे
(१) प्रशान्त प्रदेश	९९
(२) योगीन्द्राचें वर्णन	९९
४७ ईशस्मरण	९४
४८ अभंग-माला	९६
४९ शिव-पूजा	१००
५० जीवन्मांगल्य	१०२
एकावचावी	१०४

Handwritten text, possibly a signature or name, located at the top center of the page. The text is faint and difficult to decipher, but appears to consist of several lines of cursive or semi-cursive script.

६४०

भोर संस्थानचे युवराज श्रीमंत स. र. पंतसचिव व युवराज्ञी सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव या उभयतांनीं मला एक दिवस 'निर्झरिणी'—नामक आपला हस्तलिखित कविता-संग्रह दाखवून त्याला मी प्रस्तावना लिहावी अशी जेव्हां इच्छा प्रदर्शित केली तेव्हां मी प्रथम कांकू कळं लागलों व म्हटलें कीं "प्रस्तावनेची मुळींच जरूर नाही. धार्मिक क्षेत्रांत कन्यादानाच्या विधीकरितां उपाध्यायाची जरूर असेल, पण वाङ्मय-क्षेत्रांत तरी कविता-सुतेला रसिक वराच्या हातांत देतांना मध्यस्थाची आवश्यकता नाही." माझ्या मनांतला खरा किन्तु उभयतांनीं दोनचार मिनिटांतच ओळखला व "प्रस्तावना लिहावयाची म्हणजे स्तुति करावयाची अशी आमची अपेक्षाच नाही; आपण योग्य ते दोष निर्भाडपणें व आमचें लौकिक उच्च पद विसरून दाखविलेत तरी हरकत नाही, किंबहुना दाखवावेत अशीच आमची इच्छा आहे" असें परोपरीनें सांगितलें. त्यांचें हें बोलणें वर-करणी नसून मनापासूनचें होतें व उभयतांच्या संभाषणांत एक प्रकारचा मोहक प्रेमळपणा होता,—इतका कीं प्रस्तावना लिहिण्यास सांगून त्यांनीं आपला जो सन्मान केला आहे तो स्वीकारतांना अधिक आढेवढे घेणें म्हणजे स्वतःचें उगाच फाजील स्तोम माजविण्यासारखें आहे असें मनांतल्या मनांत मला एकसारखें वाटूं लागलें आणि अखेर प्रस्तावनालेखकाचें काम मी आनंदानें स्वीकारलें. माझ्या प्रस्तावनेची ही प्रस्तावना लिहिण्याचें कारण असें कीं, पुढील भागांत यदाकदाचित् कोठें कोणाला 'भाट-पणा' दिसून आला तर तो माझ्या बुद्धीच्या व स्वभावाच्या दोषामुळें होय असें सर्वांना समजावें. टीकेच्या बाबतींत मला उभयतांनीं पूर्ण सुभा दिली होती व भाडभीड किंवा संकोच न धरतां लिहिण्यास सांगितलें होतें हें न सांगणें अन्यायाचें झालें असतें, म्हणूनच त्याचा यथें निर्देश केला आहे.

या काव्यग्रंथांत युवराजांच्या ३१ कविता आहेत व युवराजांच्या २० कविता आहेत. बहुतेक कविता स्वयंपूर्ण आहेत; दोनतीन मात्र 'उद्धार' व 'योगीन्द्र' या लवकरच प्रसिद्ध होणाऱ्या खंडकाव्यांतील उतारे आहेत. या संग्रहांतील कविता स्फुट भावगीतें व सुनीतें, तसेच भक्ति-रसात्मक लघु पद्ये, अशा स्वरूपाची आहे. कवि-कवयित्रींना संसारयात्रा करतांना हरतऱ्हेच्या प्रसंगांत व देखाव्यांत जें सौन्दर्य किंवा जें गांभीर्य दिसलें तें पाहून या सौन्दर्याचे व गांभीर्याचे वांटेकरी इतरांनीं व्हावें अशा ऊर्मी त्यांच्या हृदयांत उत्पन्न झाल्या व या ऊर्मी प्रस्तुत कवितांच्या द्वारे मधुर असें व्यक्त स्वरूप पावल्या आहेत.

या कवितांत इतरांचें अनुकरण करण्याची इच्छा नाही असें नाही, पण हें अनुकरण अंध नाही व कृत्रिम नाही. उदाहरणार्थ, यांतील सर्व सुनीतांत चौदा चरणांचा संकेत पाळला आहे, पण हा संकेत कांहीं अंशीं साधार व संयुक्तिक आहे म्हणून तो शल्याप्रमाणें बोंचत नाही. पण कांहीं कवींच्या सुनीतांत पहिल्या व चवथ्या चरणांचें यमक साधण्याचें अंध अनुकरण जें दिसतें तें येथें मुळींच दिसत नाही. बहुतेक सर्व कवितांचा उगम जेथें व्हावयास पाहिजे तेथेंच, म्हणजे हृदयांतच, झाला आहे व त्यांना छंदोबंधनाप्रमाणें कलाविषयक औचित्याचेंहि बंधन आहे.

या कवितांची लांबी पाहिली तर ६ चरणांपासून ९६ चरणांपर्यंत निरनिराळ्या लांबीच्या या कविता आहेत. काव्याची योग्यता लांबीवरून ठरविणें मूर्खपणाचें आहे हें खरें. कांहीं लघु व स्फुट काव्ये हिऱ्यांमोत्यांप्रमाणें मौल्यवान् असतील व कांहीं आकारावरून ठरलेलीं 'महा'-काव्ये रस काढून टाकलेल्या उंसाच्या चोयट्यांच्या राशीप्रमाणें टाकाऊ असतील. तथापि हीहि गोष्ट कांहीं खोटी नाही की, एक चांदणी कितीहि सुंदर दिसली तरी चंद्रानें अधिष्ठित असलेल्या व असंख्य तारकांनीं अलंकृत केलेल्या तारांगणाची योग्यता तिच्याहून निराळीच ! एखादें फूल किती जरी मनोरम असलें तरी त्याला जशी हाराची योग्यता येणार नाही, किंवा एखादें लहानसें फुलझाड त्यावरील सुंदर फुलांमुळें कितीहि जरी मोहक वाटलें तरी हरतऱ्हेच्या झाडांनीं, लतांनीं, व पुष्करिणींनीं सुशो

भित केलेल्या मोठ्या वागेची किंमत त्या लहान फुलझाडाला जशी यावयाची नाही, तशीच लघुकाव्याला महाकाव्याची योग्यता यावयाची नाही. या दृष्टीने पहातां, मराठीच्या काव्यसंपत्तीत अलीकडे पुष्कळ जरी भर पडत असली व ही भर चांगली व विविध प्रकारची असली, तथापि या संपत्तीने रसिकांचे पूर्ण समाधान झाल्यासारखे कां वाटत नाही याचे एक कारण ध्यानंत येईल.

मी कांहीं आधुनिक काव्याचा द्वेष नव्हे किंवा आधुनिक काव्य-पुष्पांतील मध अल्प म्हणून ती चाखायचीच नाही, किंवा चाखली तर किनाइन खाल्याप्रमाणे तोंड करावयाचे, अशा प्रकारचा बहाणा मला करावयाचा नाही. त्याचप्रमाणे पुरातनांची व 'सांकेतिका'ची स्तोत्रे गाणाऱ्यांपैकी मी एक नाही. खरे म्हटले तर आधुनिकांचे यथा-काम व निरंकुश कलाविहार पाहून मला आनंद होतो. त्यांचे दोष मी काढले लक्ष कलादृष्टीने ते दोष दिसतात म्हणून ते काढतो, पुरातनत्व किंवा सांकेतिकत्व त्यांनी सोडले म्हणून नव्हे. असे असूनदेखील व अलीकडे पुष्कळ सुंदर स्फुट कविता मला वाचावयास व एकावयास मिळत असल्या तरीदेखील, महाकाव्याचा आधुनिक मराठीच्या द्वारे आस्वाद घ्यावा अशी माझी फार दिवसांची जी तहान आहे ती अद्यापि अतृप्त आहे हे मला कबूल केले पाहिजे. कै.कुंट्यांचे 'राजा शिवाजी' हे काव्य किंवा सांगलीचे माझे मित्र 'साधुदास' मुजुमदार यांची 'वनविहार' व 'रणविहार' हीं काव्ये चांगलीं असलीं तरी तीं पूर्ण समाधान देऊ शकत नाहीत हे उघड आहे. कुंट्यांच्या 'राजा शिवाजी' मध्ये नावीन्य आहे, पण सौन्दर्याचे प्रमाण कमी; साधुदासांच्यामध्ये माधुर्य आहे, पण ते जुन्याचे सुंदर अनुकरण करतात यामुळेच उत्पन्न झालेले आहे. 'गिरीशां'ची अंबराई रम्य आहे, पण तींत महाकाव्याचे रम्य विशालत्व व भव्योदात्तत्व हीं नाहीत; तींत पदलालित्य आहे, पण विचारांचे उच्च उद्घाण नाही. माझे मित्र माधव ज्यूलियन् यांच्या 'सुधारकां'त कौतुकास्पद नावीन्य आहे, रम्य साहस आहे, चटक लावणारा (पण कित्येक ठिकाणी चटके देणारा !) चटकदारपणा आहे, रसविविधता

आहे, पण अनेक सुरम्य स्थलांतून हरतऱ्हेचीं वळणें घेत जोरानें जाणाऱ्या लहान नदीच्या प्रवाहाची 'सुधारक' वाचून आठवण होत, गंभीर गंगा-प्रवाहाची आठवण होत नाहीं. भव्योदात्त महाकाव्याच्या रसास्वादाची तहान अतृप्त आहे याचें कारण माझी आत्मवंचना करून माझ्या हृदयांत वास करणारी माझी पुराणप्रियता म्हणावी, कीं खरोखरच मला पाहिजेत तशीं काव्यें आधुनिक कालांत उत्पन्न झालेलीं नाहींत असें म्हणावें ? मला वाटतें दुसराच पक्ष खरा आहे

माझ्या मताचा, अभिरुचीचा किंवा आवडीनिवडीचा प्रश्न व्यक्ति-विषयक म्हणून वाजूला ठेविला तरी महाकाव्यें अलीकडे कां होत नाहींत व प्रस्तुत काव्यसंग्रहाप्रमाणें स्फुटकाव्यात्मक ग्रंथच कां निर्माण होतात हा प्रश्न टाळतां येण्यासारखा नाहीं. ही कारण-मीमांसा कठीण आहे, व करूं लागल्यावर थोडक्यांत ती आवरणें कठीण. तथापि कांहीं मुद्यांचा विचार करण्यास हरकत नाहीं.

ज्ञानाची प्रगति म्हणजे कवित्वाची परागति ?

कित्येकांना असें वाटतें कीं ज्ञान फार वाढल्यामुळें (—'अकल' फार वाढल्यामुळें म्हणा पाहिजे तर!) कवित्व अशक्यप्राय होत चाललें आहे, अर्थात् महाकाव्य सुतराम् अशक्यप्राय झालें आहे. मेकॉलेनें मिल्टनवरील आपल्या सुप्रसिद्ध निबंधांत संस्कृतीच्या प्रगती-बरोबर कवित्वाची परा-गति होते असें प्रमेय मांडलें व तें कांहीं लोकांना प्रथम-दर्शनीं खरें दिसलें. पण बारकाईनें विचार केल्यावर आधिभौतिक काय, आध्यात्मिक काय, किंवा कोणत्याहि काय, ज्ञानाचा व कवित्वाचा अहिनकुलवत् किंवा तमः प्रकाशवत् विरोध आहे हें खरें दिसत नाहीं. ज्ञानानें असें काय केलें आहे कीं त्यामुळें कवित्वानें त्यापासून भिऊन चार पावलें दूर असावें ? ज्ञानाच्या उष्णतेनें कवित्व करपतें, ज्ञानाच्या प्रखर प्रकाशांत कवित्वाचे डोळे दिपतात, इत्यादि प्रकारची अलंकारिक भाषा तर्कशुद्ध प्रमाणाची योग्यता पावूं शकत नाहीं. कविता-देवीला शब्दचित्रलेखनाकरितां व इतर वाग्बिलासाकरितां अंधारी रात्र प्रिय असली म्हणून मनुष्यजातीच्या किंवा व्यक्तीच्या अज्ञानान्धकारांतच तिला वाचा फुटते, किंवा तिची वाणी मधुरता

धारण करते असें का म्हणावयाचें आहे ? अरुणोदय व उषःकाल काव्यात्मक वर्णनाला अनुकूल असतात, म्हणून मानवी संस्कृतीचा किंवा व्यक्तीच्या शैक्षणिक संस्कारांचा अरुणोदय किंवा उषःकाल कवित्वस्फूर्तीला अनुकूल असतो असें तर म्हणणें नाहीं ? त्यांतली खरी गोष्ट अशी आहे कीं, ज्ञानामध्ये किंवा अनुभवामध्ये प्रगति होऊन मनुष्याला किंवा मनुष्यजातीला प्रौढत्व आलें तर त्यामुळें कविता-देवी लाजते, किंवा रुसते, किंवा रागावते, अथवा क्षीण होते, या म्हणण्याला इतिहासाचा किंवा तर्काचा कांहींच आधार नाहीं. टेनिसन, ब्राऊनिंग, गटे (Goethe), हे काय अज्ञानयुगांतले आहेत, का ते अज्ञानी होते ? रवीन्द्रनाथ टागोर हे चांगले ज्ञानी, विचारी, अनुभवी व तत्त्वचिकित्सक आहेत; मग कवित्वानें त्यांच्याशीं कशी गद्दी केली ? ज्ञानावर जर कविता-देवीचा राग असता व अज्ञान जर तिला प्रिय असतें तर ज्ञानविहीन बालक हा उत्तम कवि झाला असता व व्यास-वाल्मीकि इत्यादि पौरस्त्य कवि किंवा मिल्टन-शेक्सपिअर इत्यादि पाश्चात्य कवि यांनीं वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध झाल्यावर जी कविता केली ती कविता त्याज्य ठरली असती; पण तज्ज्ञाना तशी ती वाटत नाहीं ! कांहीं ज्ञानी लोकांमध्ये कवित्व नसतें ही गोष्ट खरी आहे, पण कवित्वाभावाचें कारण त्यांचें 'ज्ञान' नव्हे, तर प्रतिभेचा अभाव हें होय. कांहीं असंस्कृत माणसांवर कवितादेवीचा वरदहस्त असतो हेंहि खरें, पण त्यांचें असंस्कृतत्व हें कांहीं कवितादेवीच्या कृपाप्रसादाचें कारण नव्हे, तर त्यांचें सहृदयत्व हें त्यांचें खरें कारण होय. केवळ ज्ञान हें काव्यनिर्माण करूं शकणार नाहीं; पण तें काव्यस्फूर्तीस विरोधहि करीत नाहीं; झालें तर उपकारक होतें. 'कवि' याचा अर्थ एके काळीं 'ज्ञानी' असा होता. (किं कर्म किमकर्मेति ऋषयोऽप्यत्र मोहिताः—इत्यादि वचनांची येथें कांहींजणांना आठवण होईल.) विद्वान् असून कवि असलेल्यांचीं किती तरी उदाहरणें देतां येतील, व या उदाहरणांचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं विद्वत्त्व हें जसें सौजन्याच्या आड येत नाहीं, त्याप्रमाणेंच विद्वत्त्व हें कवित्वाच्याहि आड येत नाहीं, कारण कवित्व हें निराळ्याच गोष्टींवर अवलंबून आहे.

बाल्यांतील मुग्धत्वाचें रम्यत्व कवींनीं 'रम्य तै बालपण देइ देवा' अशा रीतीनें गावें पाहिजे तर; त्याचप्रमाणें 'पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्' असें म्हणून वेदान्त्यांनीं बाल्याचें एका दृष्टीनें कौतुक करावें पाहिजे तर; पण व्यक्तीच्या किंवा जातीच्या बाल्यांतील अज्ञान व संस्कारहीनत्व हीं कवित्वाला पूर्वी पोषक झालीं किंवा हल्लीं होतात असें मानण्यास आधार नाहीं हें ध्यानांत धरावें.

ज्ञान हें कवित्वाला विरोधक नाहीं, तर उपकारक व उद्बोधक आहे असेंहि दाखवितां येईल, पण ज्ञानाचे विस्तार तेवढ्यावरून वाचकांना बहुधा पटलें असेल कीं, महाकाव्याच्या निर्मितीला अलीकडील ज्ञान-वृद्धीनें अडथळा केला आहे हें म्हणणें अयुक्तिक व अनाधार आहे.

परिस्थिति कारणीभूत ?

अलीकडे लेखकांना महाकाव्यें लिहिण्यास व वाचकांना वाचण्यास वेळ किंवा फुरसत मिळत नाहीं म्हणून, व 'मागणी तसा पुरवठा' या न्यायानें लघुकाव्यें व लघुकथा यांचीच फार मागणी असल्यामुळें, महाकाव्याचा पुरवठा अलीकडे होत नाहीं, या युक्तिवादांतहि सयुक्तिकता नाहीं. वाचकांना महाकाव्यें वाचण्यास फुरसत नाहीं हें म्हणणें तर हास्यास्पदच आहे. मोठमोठ्या कादंबऱ्या व 'गीतारहस्या' सारखे मोठमोठे ग्रंथ जर अलीकडे बाहेर पडूं शकतात व खपतात तर महाकाव्यांनींच असें काय केलें आहे कीं त्यांच्या बाबतींत मात्र हा न्याय लागू पडूं नये ? तसेंच कवीला किंवा कोणत्याहि लेखकाला फुरसत नाहीं हें म्हणणेंदेखील बहुधा व बव्हंशीं खोटेंच असतें. ज्याच्याजवळ विचार आहेत, कल्पना आहेत, उत्साह आहे, तो वेळांत वेळ काढतो व रात्रीचा दिवस करून व आपल्या विषयाशीं तद्रूप होऊन कलात्मक निर्मिति करूं शकतो. अपवाद कांहीं असतील, पण सामान्य नियम हा असा आहे. निर्मिति झाली तरी वाचक मिळाले पाहिजेत ना, असा कोणी येथें प्रश्न विचारला तर त्याला उत्तर असें कीं कलाकृति जी निर्माण होते ती बाजारांतल्या खाद्य-पेयादि जिनसांच्याप्रमाणें 'मागणी व पुरवठा' या अर्थ-शास्त्रीय

न्यायाप्रमाणें होत नाही. काव्यनिर्मितीचें काय किंवा इतर कलाकृतींचें काय, 'अर्थशास्त्र' निराळेंच आहे ! कलाविलासाचा आनंद इतरांना मिळावा व त्यांना आपली वाहवाहि करावी असे हेतु जरी थोड्याबहुत प्रमाणांत कलानिरत मनुष्याच्या मनांत वावरत असले तरी कलाकृति निर्माण करतांना रसलोलुपांची संख्या तो मोजीत बसत नाही किंवा त्यांच्या 'वाहवा'-च्या टाळ्या मधून मधून ऐकू आल्या नाहींत म्हणून अडून बसत नाहीं. महाकाव्याला अनुकूल असें रम्योदात्त, रम्यविशाल, रम्याद्भुत, रम्य-भीषण इत्यादि प्रकारचे विषयच अलीकडील व्यावहारिक, शास्त्रीय, नीरस, गद्यात्मक जगांत मिळत नाहींत ही रडहि अशीच निरर्थक आहे. आधीं कोणताहि काळ गद्यात्मक असतो हें म्हणणेंच खोटें आहे. काळ गद्यात्मक नसतो, तर मन गद्यात्मक असतें. पहाणाऱ्याला काव्य सगळीकडे आहे; काव्यदृष्ट्या जो अंधळा असेल त्याला सगळें जगच अंधळें व अंधारानें भरलेलें दिसावयाचें. पूर्वी काव्याला विषय चांगले मिळत व हल्लीं मिळत नाहींत या म्हणण्यांत अर्थ काय ? पूर्वी युद्धे किंवा महायुद्धे होत होती आणि अलीकडे होत नाहींत असें नाहीं. पूर्वीच राष्ट्रांराष्ट्रांमध्ये किंवा संस्कृती-संस्कृतीमध्ये लढे होते आणि अलीकडे ते लढे नष्ट झाले आहेत असेंही नाहीं. चंद्रकला, तारका, उषा वगैरे पूर्वी जशा होत्या तशाच हल्लीं आहेत. बायका पूर्वी सुंदर होत्या आणि अलीकडे कुरूप झाल्या आहेत असें नाहीं. सूर्य व नवग्रह पूर्वी जसे होते तसेच हल्लीं आहेत. काम-क्रोध-लोभादि षड्विपुर्णां हल्लीं रिपुत्व सोडून शस्त्रसंन्यास केला आहे असें ऐक्यांत नाहीं. मग महाकाव्याला अनुकूल विषय नाहींत या म्हणण्याचा अर्थ काय ? खरा प्रकार असा आहे कीं अभाव काव्यात्मक दृष्टींचा आहे; विषयांचा नाहीं. नैतिक दृष्ट्या ज्याप्रमाणें एखाद्याची विषयवासना क्षीण होते, पण विषय कधीं संपले नाहींत किंवा संपावयाचे नाहींत, त्याप्रमाणेंच काव्य-दृष्ट्याहि विषय कधीं संपले नाहींत व संपावयाचे नाहींत. काव्यदृष्टि किंवा काव्यात्मक वृत्ति असेल त्याला विषयांचा कधीं तुटवडा पडला नाहीं, व पडणार नाहीं. प्रेमळ आईला बोबड्या मुलाचें कौतुक करण्याला जसे हरघडी विषय मिळतात, किंवा प्रेममोहित तरुणाला ज्याप्रमाणें आपल्या प्रेमविषयक रमणी-

मध्ये क्षणोक्षणीं रमणीय नवता भासमान होते, त्याप्रमाणेच लघुकाव्याला किंवा महाकाव्याला अनुकूल असलेली दृष्टि व वृत्ति ज्यांच्यामध्ये आहे त्याला नवीन नवीन विषयांची वाण पडत नाही. पण सावत्र आयांना बोंबड्या मुला-मध्ये जसे कौतुकास्पद कांहींच दिसत नाही, किंवा वेदाभ्यासजड वृद्धांचे चित्त जसे युवतींच्या लीलांनीं द्रवत नाही, त्याचप्रमाणे महाकाव्यनिष्पत्तीला आवश्यक असलेली दृष्टि व वृत्ति ज्यांच्यामध्ये नसते त्यांना अलीकडच्या जीवनांत महाकाव्याला अनुकूल विषय मिळत नाहीत. काव्यनृत्य करू शकणाऱ्याला तारांगण चालते, रणांगण चालते, नृपांगण चालते, व स्मशानांतहि रुंडमालाधर शंकराप्रमाणे तो तांडवादि बीभत्स-भयानकादि रस उत्पन्न करणारे नृत्य करू शकतो. उच्चतम काव्यनृत्य ज्यांना करता येत नाही त्यांना मात्र सर्वत्र वांकडीच अंगणे दिसतात, विषय दिसतच नाहीत व परिस्थितिच प्रतिकूल असते !

परिस्थितीचा व काव्याचा संबंध काय या मुद्द्याचा वरील एका वाक्यांतच वास्तविक समारोप करता येईल. पण एतद्विषयक कांहीं गैरसमज दूर करण्याकरिता थोडासा विस्तार करणे जरूर आहे. अलीकडे पुष्कळ लोकांना असे वाटते की बऱ्याच गूढ गोष्टींचा कार्यकारणभाव आपणांस कळला आहे. कार्यकारणभावविषयक आपले अज्ञान कवूल करणे मनुष्यमात्राला केव्हांहि जड वाटते, म्हणून पूर्वी अज्ञात कारणाला जेथे ' देव ' म्हणत, किंवा ' दैव ' म्हणत, तेथे अलीकडे हे शब्द मागे पडत जाऊन त्यांचे एवजी ' परिस्थिति ' हा शब्द वापरण्यांत येतो. कित्येक वेळां ' परिस्थिति ' हे कारण असते खरे, पण कित्येक वेळां या शब्दाने ज्ञानाचा केवळ आभास उत्पन्न होतो व कित्येक वेळां तर ' परिस्थिति ' हे कारण नसून उलट कार्य असते ! बीज आधीं कीं फळ आधीं या वादाप्रमाणे या वादाची बहुधा स्थिति असते.

हा वाद वाङ्मयक्षेत्रांतच नव्हे तर आधिभौतिक शास्त्रांत, राजकारणांत, समाजकारणांत व इतरत्रहि दिसून येतो. आधिभौतिक शास्त्रांत प्राणिवर्गाचा विकास कसा झाला याची उपपत्ति लावतांना लामार्क (Lamarck) व डार्विन यांच्या (सामान्यतः प्रतिपादण्यांत येणाऱ्या) ' परिस्थिति 'वादी मताविरुद्ध

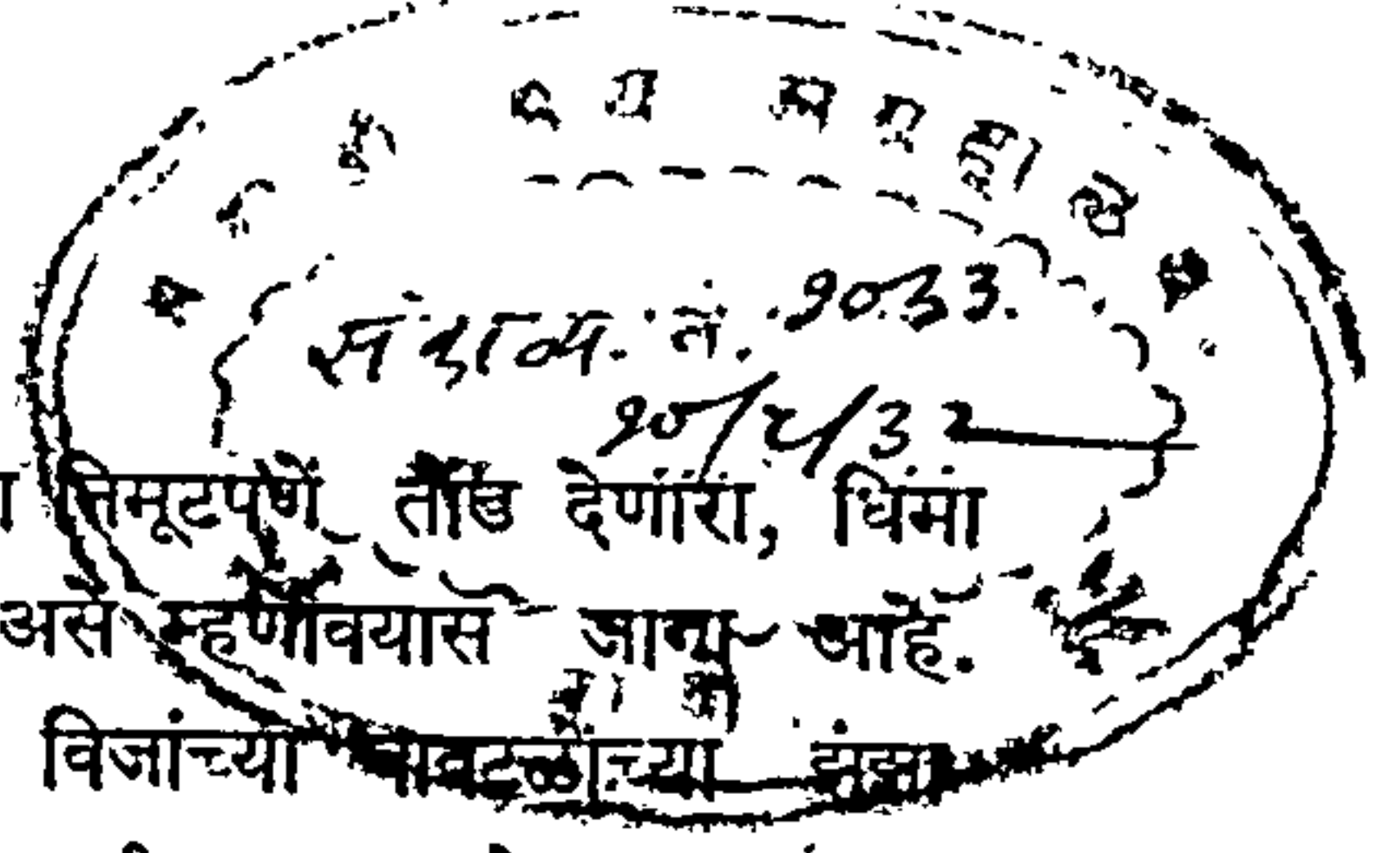
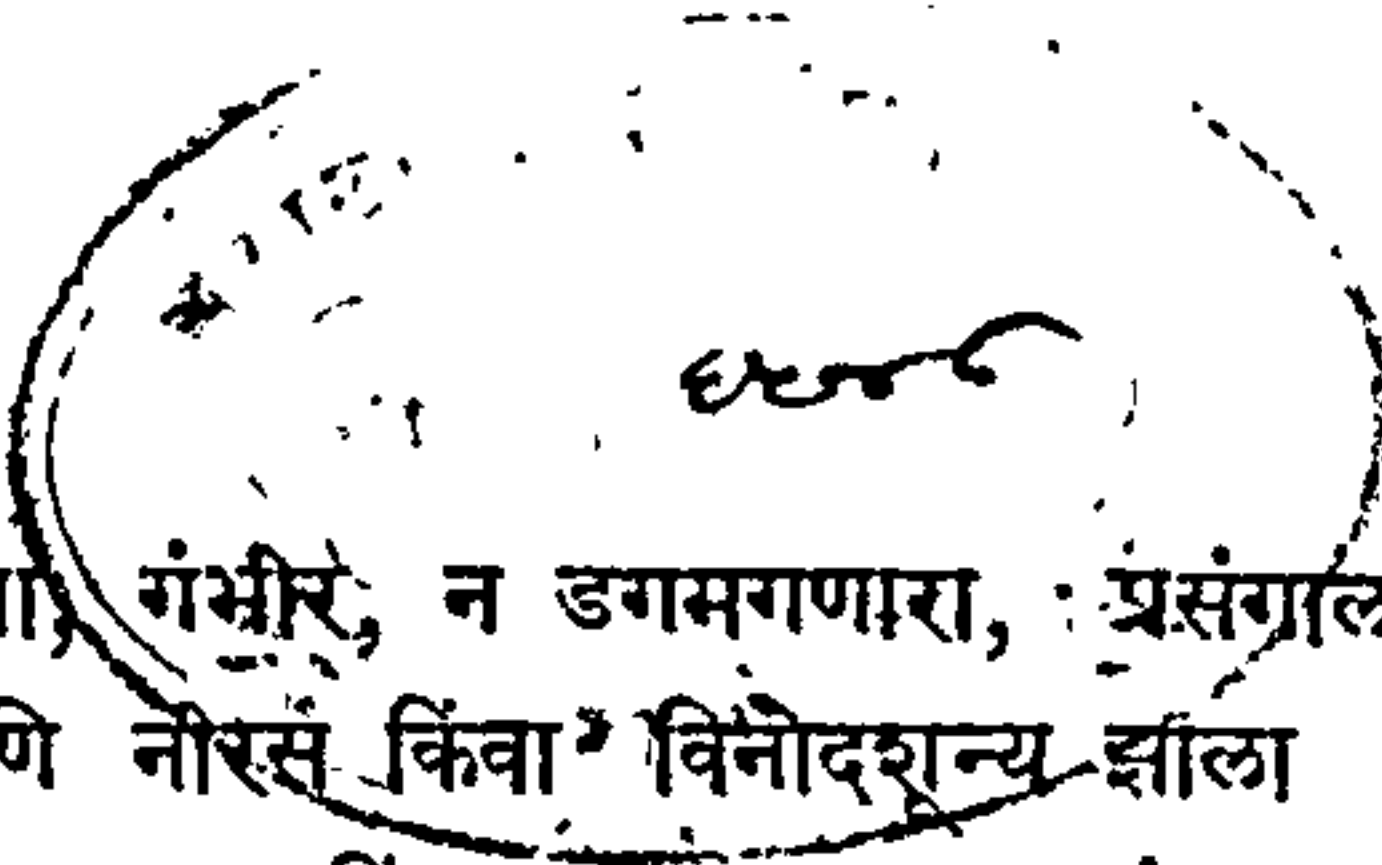
Vitalism, Creative Evolution वगैरे तत्त्वे प्रतिपादण्यांत येतात. राजकारणांत, इतिहासशास्त्रांत, समाजकारणांत महाभारतांत म्हटल्याप्रमाणें कालो वा कारणं राज्ञः राजा वा कालकारणम् हा प्रश्न निर-निराळ्या स्वरूपांत दृष्टोत्पत्तीस येतो व त्याचें उत्तर राजा कालस्य कारणम् असें, किंवा ' कालो ऽ स्ति कारणं राज्ञः ' असें निर-निराळ्या लोकांकडून देण्यांत येतें. असला कर्ठाण, व्यापक व गुंतागुंतीचा प्रश्न एकदोन पानांत आवरणें अशक्य आहे. तथापि अर्धवट सूत्रात्मक पद्धतीनें माझ्या मताचें दिग्दर्शन वाङ्मयक्षेत्रांतील उदाहरणें घेऊन करतां येईल.

महाराष्ट्रांतील संतवाङ्मयांत जी निवृत्ति दिसून येते तिला परि-स्थिति कितपत कारणीभूत झाली हाच एक मर्यादित प्रश्न हातीं घेतला तर माझें म्हणणें थोडक्यांत सुचवितां येईल. ' काव्य आणि काव्योदय ' या पुस्तकांत प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांनीं असें प्रतिपादन केले आहे कीं राजकीय दुःस्थितीमुळे हा निराशा-वाद उत्पन्न झाला. पण कै. वि. का. राजवाडे यांचें मत कवींच्या निराशा-वादामुळे राजकीय दुःस्थिति आली असें एके काळीं होतें ! शिवाजीच्या आधींचा काळ जुलमाचा व अंदाधुंदीचा होता म्हणून रामदास उत्पन्न झाले व शिवाजीहि या परिस्थितीमुळेच उत्पन्न झाला व कार्य करूं शकला असें कांहीं म्हणतात, तर याच्या उलट शिवाजी व रामदास या दोघांनीं (सहकारितेनें म्हणा किंवा स्वतंत्रतेनें म्हणा) काळाचा ओघ बदलला व नवीन काल निर्माण केला असें कांहींजण प्रतिपादितात ! कालौघाकडे जर कर्तृत्व असतें, तर कालौघामुळे ' रामदास ' व ' तुकाराम ' अशीं परस्परविरोधी कार्ये कशीं झालीं ? दैन्याच्या, छळाच्या व दुर्दशेच्या काळांत (व काळांतच नव्हे तर काळामुळे) निवृत्तिपर कवी झाले असें म्हणावयाचें, तर छत्रपतींच्या राज्यारोहणाच्या काळांत, किंवा पेशवाईतल्या अटकेपार झेंडा नेणाऱ्या काळांत (व काळा-मुळे) प्रवृत्तिपर कवी निर्माण व्हावयास पाहिजे होते. पण रामदासां-शिवाय दुसरें नांवच डोळ्यांपुढें येत नाहीं. शिवाजीच्या पूर्वीहि महा-राष्ट्रानें ' पुलकेशी ' राजाच्या द्वारे पराक्रम गाजविला होता; त्या

वेळेस किंवा लगेच तदनंतर आशावादी कवी कोणते व किती झाले ? परिस्थितीकडे कर्तृत्व मानलें तर दुसऱ्या वार्जारावाच्या शिमगी चांदण्याच्या व मैना-राघूंच्या काळांत तमासगीर जसे झाले, तसे मोरोपंतासारखेहि कवि कां निर्माण व्हावे, हा प्रश्न उत्पन्न होतो. परिस्थिति व व्यक्तिवैशिष्ट्य या दोहोंचा संघात किंवा संयोग हें कारण मानलें तर वरील कांहीं कूटें कांहीं अंशीं सुटतील,—अथवा खरें बोलायचें म्हणजे, सुटल्यासारखीं वाटतील ! परिस्थिति कारणीभूत होत असली तर ती कशी होते हें जोपर्यंत सांगतां येत नाही तोंपर्यंत तिचें कारणत्व स्वीकारण्यांत किंवा नाकारण्यांत विशेष अर्थच नाही. कार्यकारणभाव समजल्याचें मायात्मक समाधान पाहिजेच असलें तर परिस्थिति हीं ‘ कांहीं अंशीं व एका अर्थानें ’ कारणीभूत होते असें म्हणून मोकळें व्हावें !

परिस्थिति कारणीभूत झाल्याचीं प्रो. वा. ब. पटवर्धन यांनी दिलेलीं कांहीं उदाहरणें परीक्षणाकरितां घेऊं या. ‘ भोंवतालची देशरचना जशी असेल त्याप्रमाणें कवितेची चालचणूक असते ’ असें ते म्हणतात. आणि अर्थविवरणार्थ टीपेंत अशी पुस्त्या जोडतात कीं, ‘ भूप्रदेश, देशरचना आणि हवापाणी यांचे गुणकर्मांचा कवींच्या मनावर परिणाम होतो तो, त्या त्या कवींच्या स्वभावाप्रमाणें किंवा मनःप्रकृतीप्रमाणें भिन्न भिन्न होतो. ’ या सिद्धान्ताच्या द्वारे प्रो. पटवर्धनांना असें का सांगावयाचें आहे, कीं नित्य दिसणाऱ्या हिरवळीमुळें स्वभावांत हिरवटपणा येईल, किंवा प्रदेशाच्या रुक्षतेमुळें स्वभावांत रुक्षता येईल किंवा उंच पर्वतांच्या सान्निध्यामुळें स्वभावांत उच्चत्व येईल, किंवा हिमालयाच्या जवळ राहिल्यानें स्वभावांत थंडपणा येईल ? माझा हा प्रश्न विडंबनात्मक वाटेल व थोडासा आहेहि. पण हें विडंबन थोडेंसें आवश्यक आहे, कारण पुष्कळ लोकांच्या मनांत या प्रश्नाच्या बाबतींत गोंधळ असतो तो दूर करण्याला असलें विडंबन आवश्यक आहे. प्रो. पटवर्धनच उपरिनिर्दिष्ट टीपेंत म्हणतात—

“ रुक्ष प्रदेश, नीरस भूरचना, सदा बदलणारी हवा, धवधव्याचा आवाज वगैरे गोष्टींच्या साहचर्यामुळें वर्डस्वर्थ कवींचा स्वभाव सरळ,

साधा, गंभीर, न उगमगणारा, प्रसंगाला तिमूटपणे तोंड देणारा, धिमा आणि नीरस किंवा विनोदशून्य झाला असे म्हणण्यास जाणू आहे. परंतु त्याच किंवा तशाच धवधव्यांच्या, विजांच्या वाट्यांच्या झाडा वातांच्या संगतीमुळे शेले, वायरन यांच्या वृत्ती उदाम, वेधडक मुसंडी मारणाऱ्या झाल्या असाव्या.” (काव्य आणि काव्योदय, पान २०)

वरील अवतरणांतील हेत्वाभास दाखविण्याकरितां एक कल्पित गोष्ट सांगणें सोईचें आहे. कांहीं मंडळी एका बागेत गेली असतां त्यांना एक गुलाबाचें झाड दिसलें. त्यांतील एकानें गुलाबाचें एक मोठें फूल तोडून हुंगलें; दुसऱ्यानें एक अर्धविकसित फूल तोडून बटनहोलमध्ये घातलें; तिसऱ्यानें पाकळ्या तोडून टाकण्यास आरंभ केला; चवथ्यानें “ या गुलाबाचें फ्रेंच नांव कायसेसें आहे तें काय बरें ? ” असें म्हटलें व डोकें खाजविण्यास आरंभ केला; पांचव्यानें आमच्याकडे या फ्रेंच जातीचा गुलाब नाही, पण दुसऱ्या जातीचा आहे असें म्हटलें; सहाव्यानें आपल्या मुलीकरितां कांहीं फुलें तोडलीं; सातव्यानें आपल्या सहचरीला एक फूल तोडून दिलें व आठव्यानें गुलकंदाकरितां कांहीं फुलें तोडून हातरूमालांत घातलीं ! नववा मागे मागे रेंगाळत होता त्याचें कारण असें कीं, त्याला आपल्या गत प्रियतमेच्या गुलाबी गालांची व हास्याची आठवण होऊन तो उदास झाला होता; आणि दहावा गालांतल्या गालांत हंसत तेथेंच उभा होता, कारण त्याला गडकऱ्यांच्या ‘ गुलाबी कोड्या ’-ची आणि केशवकुमार अन्यांच्या ‘ प्रेमाच्या गुलकंदा ’ची त्याच वेळीं आठवण झाली ! आतां प्रस्तुत गुलाबाचें झाडच तेथें नसतें तर गुलाबाच्या संबंधीं या भिन्न वृत्ती व हीं भिन्न कर्मे शक्यच नव्हतीं; तेव्हां ‘ गुलाबाचें झाड ’ ही परिस्थिति या सर्व कार्यांचें कारण आहे. आणि यावर कोणी जर आक्षेप घेऊं लागला कीं एकच कारण भिन्न कार्यें कशीं घडवून आणतें, तर प्रो. पटवर्धनांप्रमाणें ‘ स्वभावभेदामुळे ’ हें उत्तर सांगून मोकळें व्हावें ! उपरिनिर्दिष्ट दहाहि कार्यें गुलाबाच्या झाडाच्या अभावीं अशक्य होतीं, तेव्हां या अर्थानें तें झाड ‘ कारण ’ या संज्ञेस पात्र असलें, तरी या झाडामुळे हीं कार्यें घडलीं या म्हणण्यापासून

कांहीं। तसें बोधें होतें का ? जे. पंडवधैनांनी हसं प्रदेश, नीरस धूरचेंना, वगैरेना वडैस्वथें कर्वाच्या व झेल्ल्या स्वभावाचें एक कारण कल्पिलें आहे तें करण्यासारखेंच एका अर्थानें खरेंहि आहे व बोधरहितहि आहे !

महा-काव्यांच्या निर्मितीला परिस्थिति प्रातिकूल आहे या मुद्द्याचा आतां अधिक विस्तार न करतां अलीकडची अभिरुचिच बदलली आहे या मुद्द्याकडे वळूं या. अभिरुचि बदलली ती महाकाव्याच्या अनिष्पत्ती-मुळें बदलली, कीं अभिरुचि बदलली म्हणून महा-काव्यें निर्माण होत नाहींत, हा येथें प्रश्न उत्पन्न होईल. त्याचप्रमाणें लोकांना अभिरुचि नसली म्हणून विशिष्ट वाङ्मयाची निष्पत्ति तद्भक्तांकडून होण्याची अजीवात थांबते कीं काय, हाहि विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. पण पूर्वीच्या विवेचनाची निष्पत्ति कळली आहे त्याला या मुद्द्याचा विस्तार करण्याची जरूर भासणार नाही, या विचारानें सदर विस्तार टाकण्याचें सुचितें आहे.

अलीकडे महाकाव्यें निर्माण न होण्याचें कारण म्हणजे निर्माण करण्यास समर्थ असलेली प्रतिभा अलीकडे दिसत नाहीं असें जर मी म्हटलें तर कांहीं लोक कुचेष्टेनें 'हें सांगायला तुम्ही नको' असें मनांत म्हणतील, कारण 'कार्यनिर्मितिसमर्थ कारण नाहीं, म्हणून कार्य नाहीं' असें म्हणण्यासारखेंच तें होईल. पण याशिवाय दुसरें उत्तर देणें कठीण आहे. कारण प्रतिभा कशी, केव्हां, कोणत्या कारणसंघाताच्या योगें, उत्पन्न होते हें जोंपर्यंत आपणास सांगतां येत नाहीं तोंपर्यंत या प्रश्नाचा उलगडा होणें शक्य नाहीं. तथापि निराश न होतां या प्रश्नाचा आपण जर विचार करूं लागलों तर पुढील कल्पना सुचतील, व त्या कांहींना ग्राह्य वाटतील.

महाकाव्यनिर्मितिसमर्थ प्रतिभा असल्यावर ती कोणत्याहि परिस्थितींत तसलें काव्य लिहील हें जरी खरें असलें, व तिच्या अभावां कोणत्याहि परिस्थितींत उत्तम महाकाव्य उत्पन्न होणार नाहीं हें जरी खरें असलें, (लांब-लचक व भुरळ घालणारी भाषा टाकून बोलायचें म्हणजे महाकाव्यें कशीं उत्पन्न होतात व कां होतात किंवा होत नाहींत हें जरी सांगतां येत नसलें !), तात्पर्य, प्रतिभेची निर्मिति कशी होते हें गूढ व दुर्ज्ञेय असलें, तरी

सद्यःकालीन सुसंगत समाजाची मनःस्थिति अलीकडे कशी झाली आहे याचे दिग्दर्शन करून अलीकडे महाकाव्ये निर्माण करण्यास समर्थ असलेली प्रतिभा कां दिसत नाही याचे एक कारण सुज्ञांच्या विचाराकरितां सुचवितां येईल. अलीकडे बाह्य परिस्थितीमध्ये सापेक्षतः स्थिरता व निश्चितता आली आहे, पण अंतःसृष्टि ढांसळत चालली आहे, आणि अतिशयोक्ति करून बोलायचे म्हणजे तेथे बेवंदशाही किंवा अराजकता माजूं पहाते आहे. जगाचा आपणांला अर्थ कळेनासा झाला आहे; अज्ञात लिपींत लिहिलेल्या सुप्रसिद्ध काव्याप्रमाणे जग हे आपणांस एका अर्थी सार्थ व रम्य असावेसे वाटते, पण हा अर्थ व हे रम्यत्व हीं अनुभवाला तर पटत नाहीत, तेव्हां या विश्वात्मक ग्रंथाकडे आपण केवळ साश्चर्य व कुतूहलयुक्त दृष्टीने पहातो, पण त्यापासून समाधान, उत्साह, प्रसन्नता, स्फूर्ति यांचा लाभ मिळत नाही. His master's voice (' धन्याचा आवाज ') या नांवाच्या फोनोग्राफच्या जाहिरातींत एक कुत्रा दाखवितात, त्याला आपल्या धन्याचा आवाज तर ओळखतो, पण तो कोठून कसा येतो हे त्याला समजत नाही, व खरोखरचा धनी बोलतो आहे कीं हा भ्रम आहे असा त्याला प्रश्न पडलेला दिसतो, त्याप्रमाणेच आपली स्थिति झाली आहे; म्हणजे जगाकडे पाहून व त्यांतील ' ध्वनि ' ऐकून आपल्या धन्याचा आवाज आपणाला ओळखीच्यासारखा तर वाटतो, पण निश्चय मात्र कांहीं एक करवत नाही, अशी आपली स्थिति झाली आहे !

• अलीकडे धर्माच्या बाबतींत काय किंवा राजकीय व इतर बाबतींत काय, मतामतांचा गलबला आहे; सर्व कल्पना संशयास्पद झाल्या आहेत; कोणतीहि अशी नाही कीं तिला जोराचा धक्का मिळालेला नाही. अशा मनःस्थितींत कशाचा विशेष राग-लोभ नसतो, कशाबद्दल विशेष अगत्य किंवा उत्साह वाटत नाही, कांहींहि विशेष आदरणीय व पूज्य वाटत नाही. परंपरेचे संस्कार टिकले आहेत, पण ते पुसट होत चालले आहेत. नवीन संस्कार कोणते करावयाचे हेच निश्चित नसल्यामुळे कोणालाहि त्यांचे अगत्य नाही. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे अलीकडच्या शास्त्रीय युगांत बाह्य परिस्थितीमध्ये सापेक्षतः स्थिरता, पण अंतःसृष्टीमध्ये

कांहीं तरी बोध होतो का ? प्रो. पटवर्धनांनीं रुक्ष प्रदेश, नीरस भूरचना, वर्गेरेना वर्डस्वर्थ कर्वाच्या व शैलेच्या स्वभावाचें एक कारण कल्पिलें आहे तें वरच्यासारखेंच एका अर्थानें खरेंहि आहे व बोधरहितहि आहे !

महा-काव्याच्या निर्मितीला परिस्थिति प्रतिकूल आहे या मुद्द्याचा आतां अधिक विस्तार न करतां अलीकडची अभिरुचिच बदलली आहे या मुद्द्याकडे वळूं या. अभिरुचि बदलली ती महाकाव्याच्या अनिष्पत्ती-मुळें बदलली, कीं अभिरुचि बदलली म्हणून महा-काव्ये निर्माण होत नाहींत, हा येथें प्रश्न उत्पन्न होईल. त्याचप्रमाणें लोकांना अभिरुचि नसली म्हणून विशिष्ट वाङ्मयाची निष्पत्ति तद्भक्तांकडून होण्याची अंजीवात थांबते कीं काय, हाहि विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. पण पूर्वीच्या विवेचनाची दिशा ज्याला कळली आहे त्याला या मुद्द्याचा विस्तार करण्याची जरूर भासणार नाहीं, या विचारानें सदर विस्तार टाळण्याचें ठरविलें आहे.

अलीकडे महाकाव्ये निर्माण न होण्याचें कारण म्हणजे निर्माण करण्यास समर्थ असलेली प्रतिभा अलीकडे दिसत नाहीं असें जर मी म्हटलें तर कांहीं लोक कुचेष्टेनें ' हें सांगायला तुम्ही नको ' असें मनांत म्हणतील, कारण ' कार्यनिर्मितिसमर्थ कारण नाहीं, म्हणून कार्य नाहीं ' असें म्हणण्यासारखेंच तें होईल. पण याशिवाय दुसरें उत्तर देणें कठीण आहे. कारण प्रतिभा कशी, केव्हां, कोणत्या कारणसंघाताच्या योगें, उत्पन्न होते हें जोंपर्यंत आपणास सांगतां येत नाहीं तोंपर्यंत या प्रश्नाचा उलगडा होणें शक्य नाहीं. तथापि निराश न होतां या प्रश्नाचा आपण जर विचार करूं लागलों तर पुढील कल्पना सुचतील, व त्या कांहींना ग्राह्य वाटतील.

महाकाव्यनिर्मितिसमर्थ प्रतिभा असल्यावर ती कोणत्याहि परिस्थितींत तसलें काव्य लिहील हें जरी खरें असलें, व तिच्या अभावीं कोणत्याहि परिस्थितींत उत्तम महाकाव्य उत्पन्न होणार नाहीं हें जरी खरें असलें, (लांबलचक व भुरळ घालणारी भाषा टाकून बोलायचें म्हणजे महाकाव्ये कशीं उत्पन्न होतात व कां होतात किंवा होत नाहींत हें जरी सांगतां येत नसलें !), तात्पर्य, प्रतिभेची निर्मिति कशी होते हें गूढ व दुर्ज्ञेय असलें, तरी

सद्यःकालीन सुसंगत समाजाची मनःस्थिति अलीकडे कशी झाली आहे याचें दिग्दर्शन करून अलीकडे महाकाव्यें निर्माण करण्यास समर्थ असलेली प्रतिभा कां दिसत नाही याचें एक कारण सुज्ञांच्या विचाराकरितां सुचवितां येईल. अलीकडे बाह्य परिस्थितीमध्ये सापेक्षतः स्थिरता व निश्चितता आली आहे, पण अंतःसृष्टि ढांसळत चालली आहे, आणि अतिशयोक्ति करून बोलायचें म्हणजे तेथें बेबंदशाही किंवा अराजकता माजूं पहाते आहे. जगाचा आपणांला अर्थ कळेनासा झाला आहे; अज्ञात लिपींत लिहिलेल्या सुप्रसिद्ध काव्याप्रमाणें जग हें आपणांस एका अर्थीं सार्थ व रम्य असावेंसें वाटतें, पण हा अर्थ व हें रम्यत्व हीं अनुभवाला तर पटत नाहीत, तेव्हां या विश्वात्मक ग्रंथाकडे आपण केवळ साश्चर्य व कुतूहलयुक्त दृष्टीनें पहातो, पण त्यापासून समाधान, उत्साह, प्रसन्नता, स्फूर्ति यांचा लाभ मिळत नाही. His master's voice (' धन्याचा आवाज ') या नांवाच्या फोनोग्राफच्या जाहिरातींत एक कुत्रा दाखवितात, त्याला आपल्या धन्याचा आवाज तर ओळखतो, पण तो कोठून कसा येतो हें त्याला समजत नाही, व खरोखरचा धनी बोलतो आहे कीं हा भ्रम आहे असा त्याला प्रश्न पडलेला दिसतो, त्याप्रमाणेंच आपली स्थिति झाली आहे; म्हणजे जगाकडे पाहून व त्यांतील ' ध्वनि ' ऐकून आपल्या धन्याचा आवाज आपणाला ओळखीच्यासारखा तर वाटतो, पण निश्चय मात्र कांहीं एक करवत नाही, अशी आपली स्थिति झाली आहे !

• अलीकडे धर्माच्या बाबतींत काय किंवा राजकीय व इतर बाबतींत काय, मतामतांचा गलबला आहे; सर्व कल्पना संशयास्पद झाल्या आहेत; कोणतीहि अशी नाही कीं तिला जोराचा धक्का मिळालेला नाही. अशा मनःस्थितींत कशाचा विशेष राग-लोभ नसतो, कशाबद्दल विशेष अगत्य किंवा उत्साह वाटत नाही, कांहींहि विशेष आदरणीय व पूज्य वाटत नाही. परंपरेचे संस्कार टिकले आहेत, पण ते पुसट होत चालले आहेत. नवीन संस्कार कोणते करावयाचे हेंच निश्चित नसल्यामुळें कोणालाहि त्यांचें अगत्य नाही. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे अलीकडच्या शास्त्रीय युगांत बाह्य परिस्थितीमध्ये सापेक्षतः स्थिरता, पण अंतःसृष्टीमध्ये

अस्थिरता व अराजकता उत्पन्न झाली आहे. अशा मनःस्थितींत कोठल्याहि क्षेत्रांत मोठा पराक्रम कसा होणार ?

सध्यां आपणाला लहान लहान कर्तव्ये, लहान लहान प्रश्न, लहान लहान सौंदर्ये दिसतात, पण विश्वव्यापक कर्तव्ये, समुद्रगंभीर प्रश्न व विराट्स्वरूपी सौंदर्ये कल्पनेलाहि अगम्य झाली आहेत; कारण धर्मावरचीच नव्हे तर नीती-वरची श्रद्धा उडालेली आहे, आधिभौतिक शाखांवरची उडालेली आहे, आणि सौंदर्य-विषयक औचित्यांवरचीहि उडालेली आहे. पूर्वीच्या श्रद्धा, निष्ठा, भावना, कल्पना पार गेल्या असं म्हणण्यांत अतिशयोक्ति असेल; पण त्या जात चालल्या आहेत यांत काडीमात्र कांहीं खोटे नाही. ज्या भाव-भावनांच्या व विचार-विकारांच्या प्रेरणांनी रामायणांतील व महाभारतांतील व्यक्तींना त्या त्या प्रसंगी तें तें मानण्यास व बोलण्यास व करण्यास लावले, त्या भाव-भावना व ते विचार-विकार आतां जीर्ण होत चालले आहेत. रामरावणांच्यासारखे युद्ध यापुढे शक्य दिसत नाही, कारण 'देव' नष्ट होत चालले आहेत व राक्षसांची जातहि नाश पावते आहे. आतां आपणांला सर्वत्र 'मानव' दिसत आहेत. गेल्या महायुद्धांत जर्मन लोकांना इंग्लिश लोक 'हूण' वगैरे शिव्या व्याख्यानांत व वर्तमानपत्रांत देत असत, पण हे सर्व ओंठावरचे होते; पोटांत इंग्लिश लोक ओळखून होत कीं जर्मन लोक आपल्यासारखेच आहेत ! तसेच हल्लींच्या चालू सत्याग्रहयुद्धांत देव-दानवांच्या युद्धविषयीं भारत-रामायणादिकांत वर्णन केलेला प्रकार दृष्टीस पडत नाही, व पडणार नाही. कारण गांधी हे इंग्रजांचा द्वेष करूं नका असे स्पष्ट सांगत आहेत व इंग्रजहि गांधींना शिव्या देतांना आढळत नाहीत. हिंदुमुसलमानांचे दंगे अजून होतात, पण रामदासांना किंवा शिवाजीला जें वाटत होतें तें आपणांला वाटत आहे काय ? नीतीच्या बाबतींत हेंच आणि रसिकत्वाच्या बाबतींतहि तेंच. 'नागडा पंथ' जर्मनीमध्ये निघालेला वर्तमानपत्रांत आपण वाचतो, पण त्याबद्दल विशेष राग येत नाही. त्याचप्रमाणें प्रो. आर्. डी. कर्वे यांनी 'समाज-स्वास्थ्य' या मासिकावर नम्रप्राय स्त्रीचें चित्र छापले, किंवा 'रत्नाकरा'ने "ओलेती" हें चित्र छापले, तर त्याबद्दल आपण विशेष त्वेषानें बोलत नाही. मतभेदाचा

हा प्रश्न आहे असे आपण समजतो व प्रश्न तेथेच सोडून देतो, झाले ! सध्यांच्या काळी आपली अशी मनःस्थिति झाली आहे की आपली कशावर विशेष उत्कट श्रद्धा नाही; निष्ठा नाही; नित्यत्वाने किंवा निश्चयाने आदरणीय किंवा पूज्य असे विशेष कांहीं राहिले नाही; भूतकाळावर श्रद्धा नाही; भविष्यकाळावर विश्वास नाही; वर्तमानकाळांत समाधान नाही; निश्चित सिद्धान्त नाहीत, निश्चित आकांक्षा व ध्येय नाहीत; निश्चित स्नेह वगैरे नाही; निश्चयाने मने आनंदविणारी किंवा दुःखविणारी स्थळे किंवा कारणे नाहीत; निश्चयाने सर्वांना जोडणारी किंवा तोडणारी सत्कर्म किंवा दुष्कर्म नाहीत; तर सर्वत्र अनिश्चय, संशय, ढिलेपणा, गुळमुळीतपणा व चालढकलपणा दिसत आहे !

हे मानसिक पृथक्करण सर्व व्यक्तींना पूर्णपणे लागू पडणार नाही. पण ज्या सुशिक्षित वर्गातून महाकाव्ये निर्माण करणारे किंवा वाचणारे निघावयाचे त्या वर्गातील बहुतेकांना वरील वर्णन कमीअधिक मानाने लागू पडेल असे वाटते. हे जर खरे असेल,—ज्या उच्च, व्यापक, सोत्साह व आत्मप्रत्ययपूर्ण धृत्तीने व दृष्टीने पाहिल्याशिवाय महाकाव्याची निष्पत्ति होऊ शकत नाही ती दृष्टि अलीकडे फारशी दिसत नाही हे जर मान्य असेल—तर महाकाव्यांच्या निर्मितीचे प्रयत्न कां होत नाहीत व झाल्यास ते यशस्वी कां होत नाहीत हे थोडेसे कळेल. अलौकिक 'प्रतिभा' हल्लींच्या युगांतहि हल्लींच्या युगाला रुचेल व पटेल असे महाकाव्य रचील यांत शंकाच नाही; पण प्रतिभेचा प्रश्न गूढ असल्यामुळे त्याचा विचार बाजूला ठेवून सामान्यदृष्टीने हे विवेचन केले आहे. महाराष्ट्रातील हल्लींच्या कवींना, कादंबरीकारांना, नाटककारांना, निबंधकारांना, तत्त्वज्ञांना सामान्य दर्जाची लहान लहान सत्ये व सौन्दर्ये दिसतात व ती त्यांना सांगावीशी वाटतात. आणि म्हणूनच काव्यक्षेत्रापुरते पहावयाचे म्हणजे भावगीतादि लघुकाव्यप्रकार अलीकडे प्राचुर्याने दिसत आहेत. यांत अनुचित असे कांहींच नाही. उलट उच्चतर, गंभीरतर व व्यापकतर सत्याकडे व सौन्दर्याकडे जाण्याचा हा एक मार्ग आहे व तो अभिनंदनीय आहे.

याच न्यायाने प्रस्तुत 'निर्झरिणी' ही अभिनंदनीय आहे. ध्येयदृष्ट्या

तिचें क्षेत्र व तिचें गांभीर्य हीं मर्यादित स्वरूपाचीं असतील; पण महाराष्ट्रांतील सर्व कवि, कादंबरीकार, वगैरेंचें असेंच आहे. व्यास-वाल्मीकि केंव्हां निघतील तेव्हां निघोत, सध्यां आपणांस लघुकाव्यांवरच संतुष्ट राहिलें पाहिजे. असो. आधुनिक काव्यांविषयी सामान्य स्वरूपाचें इतकें विवेचन केल्यावर प्रस्तुत पुस्तकांतील कवितांबद्दल व कवि-कवयित्रींबद्दल तुलनात्मक व गुणदोषविवेचक कांहीं विचार (कारण सर्वांगीण परीक्षण करण्याचें मी योजिलेंच नाहीं,)—केवळ कांहीं विचार मांडावयाचें योजिलें आहे, तेव्हां हे विचार वाचकांपुढें मांडावयास आतां आरंभ करतो.

या ग्रंथांत युवराजांच्या ३१ कविता असून युवराज्ञींच्या २० कविता आहेत असें मागे म्हटलें. पण कर्तृत्व स्वतंत्र असलें तरी एकमेकांच्या सहवासाचा, सहविचारांचा व सहानुभवांचा एकमेकांवर अप्रत्यक्ष, पण प्रबळ असा, परिणाम झाला असलाच पाहिजे. त्याशिवाय दुसरें असें की आपआपल्या कविता पुऱ्या किंवा अर्धवटदेखील लिहून झाल्यावर उभयतांनीं एकमेकांना वाचून दाखविल्या आहेत व कांहीं ठिकाणीं प्रेमादर-युक्त सहकारितेनें सुधारलेल्या आहेत हें मला ठाऊक आहे. अशा रीतीनें द्वैतांत अद्वैत असलेल्या निरनिराळ्या कवितांखालीं 'स. र. पंतसचिव' व 'सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव' अशा सहा दिल्या नसत्या तरी पांडव्या व तांबड्या कापडाच्या पट्ट्यांनीं गुंफलेल्या गोफांत ज्याप्रमाणें अनेक पदर एकजीव झालेले असले तरीदेखील त्यांचें स्वतंत्र अस्तित्व रंग-भेदानें भासमान होतेंच, त्याप्रमाणेंच येथेहि झालें असतें. एका वाक्यांत सांगावयाचें म्हणजे भाऊसाहेबांची कविता, ('युवराज' न म्हणतां यापुढें आपण 'भाऊसाहेब' म्हणूं या,) पुरुषजातीचे कांहीं विशिष्ट गुणधर्म दाखविते, तर माईसाहेबांची (युवराज्ञींची) कविता स्त्री-जातीचे कांहीं विशिष्ट गुणधर्म दाखविते !

उदाहरणार्थ, माईसाहेब या 'विमला' नांवाच्या आपल्या लहान कन्यकेला उद्देशून एक कविता लिहितात, तर भाऊसाहेब 'गवाक्षांतील सुंदरी'स उद्देशून एक कविता लिहितात ! माईसाहेबांना प्रेमाचें वावडें आहे किंवा प्रेमाचा विटाळ वाटतो अशांतला भाग नाही; कारण त्या हृदय चोरण्याच्या

‘चोरी’बद्दल किंवा ‘प्रेमाच्या तीन अवस्थां’बद्दल कविता लिहितांना आढळतातच. त्याचप्रमाणे प्रेमी जनांच्या लाड-भांडणांबद्दल त्यांनीं एक सुंदर विनोदी कविता (‘विकल्प’ नांवाची) लिहिलेली आहे व ‘खरा तो प्रेमा ना धरी लोभ मनीं’ या मथळ्याच्या कवितेंतहि ‘प्रेम’ या विषयाला त्यांनीं स्पर्श केला आहे. पण त्यांच्या या कविता सामान्य दर्जाच्या व ठराविक आणि सांकेतिक नमुन्याच्या आहेत. त्यांच्या प्रेमविषयक कवितांचें वैशिष्ट्य पहावयाचें असलें तर शोक-रसाचा आस्वाद घेण्यास आपण तयार झालें पाहिजे. नुसतें पुढील मथळ्यांकडेच जरा पाहिलें तर माझ्या म्हणण्याचा भावार्थ ध्यानांत येईल. ‘विरहिणी राधा’; ‘द्रौपदीचा धांवा’; ‘हांक’; ‘जानकी! वेड तुज लागे’; ‘अनारकळी’; इत्यादि इत्यादि. या कविता इतक्या करुणरसपूर्ण आहेत कीं अशाच कविता त्यांना कां सुचाव्यात हें मला थोडेंसें कोडें आहे. ‘गुराखीण’ या कवितेंत शृंगाररसाचा थोडा वास आहे पण हा वासदेखील—

हैं सर्व स्मरुनी हृदय भरोनी येतें ।
परि तुला निष्ठुरा ! कांहिं न त्याचें वाटे ॥
हे पशुपक्षी घरिं निजतिल आनंदानें ।
तुजविणें घावि मज काळझोंप देवानें ॥

—अशा प्रकारच्या शोकसूचनांनीं दूषित झाला आहे. माईसाहेब ‘प्रेमाच्या तीन अवस्थां’चें वर्णन करूं पहातात, पण ही कविता विशेष खोल नाही व—

देहाच्या जैशा तीन अवस्था असती ।
तैशाच जगामधिं प्रेमाच्याही दिसती ॥

—या आरंभीच्या चरणांनीं व पदाच्या चालीनें खिन्नतेचीच छाया पुढील आनंदपूर्ण विषयावर व वर्णनावर प्रबळतेनें पाडलेली आहे.

माईसाहेबांचें ‘प्रेमविषयक’ कवित्व निष्कपट लहान मुलें यांच्याशीं लाडिकपणें बोलण्यांत गुंगलेलें असतें, किंवा पुराणेतिहासांत वर्णिलेल्या आपत्ति-

ग्रस्त तरुण स्त्रियांशीं गुजगोष्ठी बोलून व त्यांच्याशीं समरस होऊन त्यांच्या शोकास 'श्लोकत्व' देण्यांत गुंतलेलें असतें, असें म्हटलें तर भाऊसाहेबांच्या प्रेमविषयक कवित्वाविषयीं असें म्हणतां येईल कीं तें बाहेरून किती जरी रंगेल दिसलें, तरी केवळ शृंगारांत तें विशेष रममाण होऊं शकत नाहीं. 'गवाक्षांतील सुंदरी'स उद्देशून जरी ते शाहिरी करूं लागले, व—

पायापाशीं बसे शाहिर
हृद्घीणेवरि धरितो सूर
राग आळवी तुझा निरंतर
बोल त्यांशिं नूं मधूर वचनीं
मज सांग सांग तव काय मनीं ?

असें किती जरी आळवूं लागले, तरी ते औचित्य-मर्यादा कधीं सोडीत नाहींत व कल्पना-निर्मित 'गवाक्षांतील सुंदरी' तर रूष्टच रहाते व अबोला सोडीतच नाहीं ! भाऊसाहेबांचें कवित्व शृंगारिक वर्णनांत रमतें, पण तत्त्वज्ञानाची व कलाभिरुचीची त्यावर इतकी दाट छाया पडते कीं त्याचें मूळ स्वरूप पार बदलून जातें. उदाहरणार्थ, ते 'पर-पुरुषा'शीं रममाण होऊं पहाणाऱ्या अभिसारिकेचें वर्णन करतात, पण हा 'पर-पुरुष' म्हणजे परमात्मा, व अभिसारिका म्हणजे जीवात्मा, असा अर्थ पहिल्या-पासूनच इतका स्पष्ट असतो कीं, अध्यात्मानें घेतलेलें शृंगाराचें सोंग (नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या काव्यानंद-विषयक उपपत्तीला अनुसरून बोलवायाचें म्हणजे) दोन भूमिकांचा एकसमयावच्छेदेंकरून अनुभव करून देतें व म्हणून विशेष प्रकारच्या सात्विक रसाचा तेथें आस्वाद मिळूं शकतो. 'शिल्पकार' व 'रति' या दोन कवितांत शृंगार डोकावतो, पण तो भाऊसाहेबांच्या शृंगाररसप्रभुत्वापेक्षां त्यांच्या कलाभिरुचीलाच अधिक व्यक्त स्वरूप देतो. 'पिग्मेलिअन' नांवाच्या एका शिल्पकारानें एका सुंदर स्त्रीचा पुतळा पूर्णपणें निर्माण केला तेव्हां तो आपल्या कल्पनाकृतीशीं इतका समरस झाला होता व तो पुतळा इतका सुंदर झाला होता कीं त्या पुतळ्यावरच तो शिल्पकार आशक झाला, अशा आशयाची एक ग्रीक पौरा-

णिक कथा आहे; तिला अनुलक्षून ' शिल्पकार ' ही कविता रचलेली आहे. ' रति ' ही कवितादेखील अशाच एका कलानिपुण शिल्पकाराविषयीची आहे. पण यांतील गोष्ट काल्पनिक नसून खरीखुरी घडलेली आहे. इटली देशा-मध्ये कॅनोवा (Canova) नांवाचा एक अत्यंत कलाकुशल व सुप्रसिद्ध मूर्तिकार होता. त्याला ' विजयिनी रति ' ('Victorious Venus') नांवाचा पुतळा तयार करावयाचा होता व या पुतळ्याकरिता नेपोलियन बोनापार्टची वहीण पॉलिन बॉर्गॅज (Pauline Borghese) ही सौंदर्याचा एक जिवंत पुतळा म्हणून त्याच्यापुढे अर्धननावस्थेत बसली होती व तिच्याकडे पाहून पुतळा बनविण्याचे काम तो करित होता. ' विजयिनी रति ' या रूपाने आपले सौंदर्य अजरामर कीर्ति पावेल या अभिमानाने व मूर्तिकलाविलासाला साहाय्यक व्हावे या हेतूने त्या उच्च-कुलीन स्त्रीने मूर्तिकारापुढे ' सौंदर्यमूर्ति ' म्हणून बसण्याचे कबूल केले होते. हे काम चालू झाल्यावर कालान्तराने ' कॅनोवा 'चे तिच्यावर प्रेम बसले व तिचेहि त्याच्यावर बसू लागले. अर्थात् पुतळा घडविण्याचे काम मंदारने होऊ लागले ! कॅनोवा आपले काम बाजूला सारून तिच्या-कडेच वारंवार पहात राहू लागला व एक दिवस तर ती थंडीने थोडीशी व्याकुळ झाली आहे व तो तिच्याकडे टक लावून एकसारखा पहात आहे असा देखावा दिसू लागला ! या प्रसंगाला अनुलक्षून भाऊसाहेबांनी

घडवीं शिल्पिवरा !

आतां लाविशि कां उशिरा ? ॥

ही कविता लिहिली आहे. उगीच स्वस्थ बसू नकोस, मूर्ति घडविण्याचे काम चालव, उशीर कां लावतोस, असा या ध्रुपदाचा अर्थ आहे. पण कित्येकांना मूळ संदर्भ ठाऊक नसल्यामुळे ' आतां लाविशि कां उशिरा ? ' या चरणांत विपरीत अर्थ भासू लागला आणि अश्लीलत्व दिसून आले. हा त्यांचा दोष नव्हे, तर एका अर्थी भाऊसाहेबांचाच हा अप्रत्यक्ष दोष आहे; कारण ' मनोरमा ' मासिकांत ज्या वेळी ही कविता प्रसिद्ध झाली त्या वेळीच जर संदर्भ दिला गेला असता तर गैरसमजाला

कारणच उरलें नसतें. भाऊसाहेबांनीं संदर्भ लिहून पाठविला होता, पण तो प्रकाशित होण्याचें राहून गेलें. ज्यांचा गैरसमज झाला त्यांना संदर्भ कळता तर 'आतां, लाविशि कां उशिरा' या चरणाचा भलताच अर्थ झाला नसता व पुढील चरणांचाहि सरळ अर्थ ध्यानांत आला असता; आणि कलाविलासाचा नाद असलेल्या स्त्रीपुरुषांचा कलाविलासाच्याच दृष्टीनें जरी संबंध आला, तरी पुढें त्याचें रूपान्तर होतें व दोघेहि कलाध्येयापासून च्युत होण्याचा संभव असतो ही गोष्ट नीटपणें प्रतीत झाली असती व भाऊसाहेबांनीं ज्या देखाव्याचें वर्णन केलें आहे त्याचें मर्म कळलें असतें. विशिष्ट प्रकारच्या प्रेमाचें वर्णन जेव्हां कवि करतो तेव्हां तो त्या प्रेमाची तरफदारी करीत असतो असें कांहींजणांना वाटतें. यथार्थ वर्णनाचें कलाकौशल्य पहावयाचें सोडून कांहीं लोक कवीवर उपदेशकाचा 'आरोप' करतात व त्यानें वर्णन केलें असेल त्याप्रमाणें वागण्यास तो सांगत आहे अशी कल्पना करून घेऊन अनीतिसंवर्धनाचा गंभीरतर असा दुसरा एक 'आरोप' त्याच्यावर करण्यांत येतो ! पण हे आरोप अज्ञानजन्य आहेत हें उघड आहे. उदाहरणार्थ, शूर व रुबावदार, पण दुष्ट व कामुक, अशा 'मानाजीरावां'चें वर्णन करतांना भाऊसाहेब म्हणतात:—

गोड बोलुनी साखर पेरी
 स्रवते मधु तन्मुखांतुनी !
 दृष्टी मोहक, हृदय भेदिते
 स्नेहा वरिते जरि वरुनी ॥
 अनेक नारी भुलवी, गहिरी
 नजरेच्या खर बाणांनीं ॥
 खोड लागली भलती याला
 फसवी नारी शब्दांनीं ।
 शूरत्वाची, दातृत्वाची
 मूर्ति खरोखर हा राणा ।

स्त्रिया भुलविणें नाद लागला—
 नव्हे, जाहला हा बाणा ! ॥
 सरशीवरतीं सरशी मिळतां
 खोड वाढली त्या न मित्ती ।
 स्त्री-शीलांना करीत भक्षण
 राक्षस चाले या रीती ॥

आतां मानार्जीरावाचें असें वर्णन भाऊसाहेबांनीं केलें म्हणजे त्याचें शील त्यांना अभिमत आहे असें कोणीच म्हणणार नाही. हीच गोष्ट 'रति' या कवितलाहि लागू पडते. वास्तविक या मुद्द्याचा एवढादेखील विस्तार करण्याचें कारण नव्हतें, पण कांहींजणांनीं वर्तमानपत्रांत गैर-समजामुळें कांहीं आक्षेप घेतले होते ते नुक्तेच वाचण्यांत आल्यामुळें एवढा विस्तार झाला. या विषयाचा निरोप घेण्यापूर्वी कंसांत अशी एक गोष्ट सर्व कवींना, नाटककारांना व (माझ्यासकट) सर्व कादंबरीकारांना सुचवावीशी वाटते की, 'प्रेम' हा विषयच भ्रम उत्पन्न करणारा आहे, तेव्हां त्याचें कलादृष्टीनेंही वर्णन करतांना सर्वांनीं सावध असावे; नाही तर मूर्तिकार 'कॅनोवा' प्रमाणें आपल्या आदर्शमूर्तीवरच आपलें मन जडाव-याचें आणि मर्यादातिक्रम करणाऱ्या नायक-नायिकेचें कलादृष्टीनें वर्णन करण्याच्या भरांत आपणच एखाद वेळेस आपल्या शब्दसृष्टींत मर्यादाति-क्रम करावयाचे ! उदाहरणार्थ, भाऊसाहेबांचें एके ठिकाणीं थोडेंसें असेंच झालें आहे. 'तन्हा वेगळी या प्रेमाची' या कवितेंत 'स्मर-राजाचे नवोनव खेळ' सुंदर शब्दांच्या द्वारे वर्णन करतांना—

मधु वदनांतिल लुटुनी लोचट हंसत बघत राही ।
 जुलुम किती हा अधरांवरतीं राग मला येई ॥

असें वर्णन केलें आहे तें ठीक आहे. पण पुढें लगेच—

घेइ पटापट किती चुंबनें माझ्या वदनाचीं ।
 गणती कसली अगणित प्रेमीं होइ चुंबनांची ॥

अशा प्रकारचें जें वर्णन आहे तें केवळ ध्वनिरूपानेंच असतें व अनुक्त रहातें, तर बरें झालें असतें असें मला वाटतें व भाऊसाहेबांनाहि हें मान्य होईल अशी माझी कल्पना आहे.

भाऊसाहेबांच्या व माईसाहेबांच्या प्रेमविषयक कवितांचा थोडासा विचार केल्यानंतर इतर कवितांकडे आतां वळूं या. या कवितांचे बाबतींतहि दोघांच्या कवितांतील भेद मार्गे म्हटल्याप्रमाणें स्पष्ट आहे व त्यांच्या त्यांच्या जातीला सहज आहे. माईसाहेबांच्या कवितांत विद्वत्त्वापेक्षां कोमल भावना अधिक मिळतील, गहन विचारांपेक्षां सोप्या व सुंदर कल्पनांचा विलास अधिक दिसेल, विषयांच्या विविधतेपेक्षां विषयांचें हृदयस्पर्शित्व अधिक भासमान होईल, भाषाप्रभुत्वापेक्षां व कलाकुसरीपेक्षां भाषेचें सहजरम्यत्व व सहजगम्यत्व हीं अधिक प्रत्ययाला येतील. त्या 'ज्ञाना'वर कविता लिहितात, पण—

मज दिलें कशाला व्यर्थ ईश्वरा ज्ञान ।

मम सौख्यामध्ये पडली त्यानें वाण ॥

असें त्या आरंभींच म्हणतात, आणि अखेरीस—

प्रभु नको दुजें मज कांहीं तव वरदान ।

दे शान्ती अथवा गाढ गाढ अज्ञान ॥

अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करतात. (प्रेमाविषयीं बोलतांना काय, किंवा 'ज्ञाना'विषयीं बोलतांना काय, अशी ही निराशात्मक छटा कां दिसावी हें समजत नाहीं, पण दिसते खरी.) भाऊसाहेबांना ज्ञानाचे विविध रंग प्रिय आहेत. त्यांना सृष्टीचें हृदय जाणावेंसें वाटतें, 'रवीन्द्रनाथा'सारख्या कवीश्वराशीं परिचय करावासा वाटतो, कलानिपुण शिल्पकारांच्या व चित्रकारांच्या कृतींमध्ये व चरित्रांमध्ये ते रममाण होतात, समाधिस्थ व आत्मानंद-निमग्न 'योगीन्द्रां'च्या गुहांत त्यांना जावेंसें वाटतें, 'त्यागमूर्ति' गौतमबुद्धाची वृत्ति त्यांना बुद्धीनें जाणावीशी व अंगीं बाणावीशी वाटते, व देहाचा विसर पडून

अशा प्रकारचें जें वर्णन आहे तें केवळ ध्वनिरूपानेंच असतें व अनुक्त रहातें, तर बरें झालें असतें असें मला वाटतें व भाऊसाहेबांनाहि हें मान्य होईल अशी माझी कल्पना आहे.

भाऊसाहेबांच्या व माईसाहेबांच्या प्रेमविषयक कवितांचा थोडासा विचार केल्यानंतर इतर कवितांकडे आतां वळूं या. या कवितांचे बाबतींतहि दोघांच्या कवितांतील भेद मागें म्हटल्याप्रमाणें स्पष्ट आहे व त्यांच्या त्यांच्या जातीला सहज आहे. माईसाहेबांच्या कवितांत विद्वत्त्वापेक्षां कोमल भावना अधिक मिळतील, गहन विचारांपेक्षां सौप्या व सुंदर कल्पनांचा विलास अधिक दिसेल, विषयांच्या विविधतेपेक्षां विषयांचें हृदयस्पर्शित्व अधिक भासमान होईल, भाषाप्रभुत्वापेक्षां व कलाकुसरीपेक्षां भाषेचें सहजरम्यत्व व सहजगम्यत्व हीं अधिक प्रत्ययाला येतील. त्या 'ज्ञाना'वर कविता लिहितात, पण—

मज दिलें कशाला व्यर्थ ईश्वरा ज्ञान ।
मम सौख्यामध्ये पडली त्यानें वाण ॥

असें त्या आरंभीच म्हणतात, आणि अखेरीस—

प्रभु नको दुजें मज कांहीं तव वरदान ।
दे शान्ती अथवा गाढ गाढ अज्ञान ॥

अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करतात. (प्रेमाविषयीं बोलतांना काय, किंवा 'ज्ञाना'विषयीं बोलतांना काय, अशी ही निराशात्मक छटा कां दिसावी हें समजत नाहीं, पण दिसते खरी.) भाऊसाहेबांना ज्ञानाचे विविध रंग प्रिय आहेत. त्यांना सृष्टीचें हृदय जाणावेंसें वाटतें, 'रवीन्द्रनाथा'सारख्या कवीश्वराशीं परिचय करावासा वाटतो, कलानिपुण शिल्पकारांच्या व चित्रकारांच्या कृतींमध्ये व चरित्रांमध्ये ते रममाण होतात, समाधिस्थ व आत्मानंद-निमग्न 'योगीन्द्रां'च्या गुहांत त्यांना जावेंसें वाटतें, 'त्यागमूर्ति' गौतमबुद्धाची वृत्ति त्यांना बुद्धीनें जाणावीशी व अंगीं बाणावीशी वाटते, व देहाचा विसर पडून

श्रुति-वर्णित 'पर-पुरुषां' शीं रममाण होऊन मुक्ताहि व्हावेंसें वाटतें !
माईसाहेब 'ईशस्मरण' करतात, पण तें साध्याभोळ्या भक्तिभावाचें असतें.

असो मम मुखीं तुझे सतत नाम तारावया ।

घडो न तव विस्मृती जरिहि काल ये न्यावया ॥

असें त्या म्हणतात, तर भाऊसाहेब—

मात्रा-यमकांनीं जखडीलें देवा !

रूप तुझे गाया येत नाहीं ॥

अशा अलंकारिक भाषेत, किंवा 'त्यागमूर्ति,' 'निसर्गसत्कार' 'दुर्दिन' इत्यादि कवितांच्या द्वारे विदग्ध ध्वनि-रूपानें, आपली मुमुक्षा व्यक्त करतात.

भाषेच्या दृष्टीनें पहातांदेखील उभयतांच्या कवितांतील गुणभेद वरीलप्रमाणें दृष्टोत्पत्तीस येतात. माईसाहेबांचे शब्द साधे, समास वगैरे फारसे नाहीत, अलंकार फार थोडे, दाखले नित्यपरिचयाचे व पदांच्या चाली जुन्या व सोप्या; भाऊसाहेबांचे शब्द सापेक्षतः अधिक सुसंस्कृत व अधिक समासयुक्त, त्यांची शैली अधिक अलंकारमंडित व विद्वत्त्व-सूचक, त्यांचे दाखले अधिक ग्रंथदृष्ट व अपरिचित, त्यांच्या अर्थात अधिक गंभीरता व विचारपरिप्लुतता, आणि वृत्तांत अधिक विविधता व आधुनिकता; पण वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या मनावर होणाऱ्या परिणामाकडे पहातां माईसाहेबांचीच भाषा (आपल्या मर्यादित क्षेत्रा-पुरती का होईना) अधिक मनोरम आहे असें म्हणावेंसें वाटतें, आणि दुष्यन्तानें शकुन्तलेला पाहिल्यावर जे उद्गार काढले (दूरीकृताःखलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः) ते उद्गार ओंठावर येतात. उदाहरणार्थ, माईसाहेबांची 'शिवपूजा' ही कविता व भाऊसाहेबांची 'प्रतापगडच्या देवीपार्शी' ही कविता यांची तुलना करून पहावी. माईसाहेबांच्या कवितांत सांकेतिक व्याकरणाचे दोष सांपडतात, पण ते त्यांच्या शुद्ध भावनेच्या गंगाप्रवाहांत लुप्त होतात. उदाहरणार्थ, द्रौपदीवस्त्रहरणाचे प्रसंगी द्रौपदी कृष्णाचा घांवा करते तेव्हां ती म्हणते,

ह्या व्यसनि मला, नाही दुसरा असरा
प्रेमाच्या वसना पसरा ।

या जगति हरी, कोणि न आतां वाली
ये धांवत, ये वनमाली ॥ इत्यादि इत्यादि.

या कवितेंतील 'असरा' शब्द शुद्धलेखनाच्या दृष्टीने सदोष वाटतो, पण या करुणरसप्रधान सुंदर कवितेंत शुद्धलेखनाचे सांकेतिक नियम किंचित् वाजूला सारले गेले तरी ते क्षम्यच वाटतात. पण भाऊसाहेबांचे असले दोष क्षम्य वाटत नाहीत. उदाहरणार्थ, 'भूपती खरे ते' या चालीवरच्या 'निसर्गसत्कार' या कवितेंत चांगल्या कल्पना आहेत, पण तिच्यांतील पुढे दिलेला यतिभंगाचा दोष तेवढा क्षम्य वाटत नाही.

सृष्टीचे पाहत नानाविध हे खेळ ।

तू असाच ना घा-लविशी सारा वेळ ॥

त्याप्रमाणेंच भाऊसाहेबांच्या 'सात रंग' या सुंदर कवितेंत भाषा-विलास व कल्पनाविलास उत्तम आहेत, पण काय असेल तें असो, पुढे दाखविलेला एका कडव्यांतील वृत्तभंग-दोष अक्षम्यच वाटतो.

मनास शान्तिदायिनी । प्रभा कुठे प्रमोदिनी ? ।

प्रसादरम्य सारसीं । स्फूर्ति-पूर्ण मानसीं ॥

जगांत अमृत-वर्षिणी । प्रीति कुठे राहते । (राहे ते ?)

एक चक्रवाककुली । कुठे न अन्य राहिली ॥

त्याचप्रमाणें 'कल्पना-सृष्टि' या कवितेंत आरंभी भाषाप्रभुत्व जरी दिसलें व प्रतिभाशालित्व आणि मार्मिकत्व हीं जरी दिसलीं, किंबहुना हीं दिसतात म्हणूनच, सहाव्या कडव्यांतील छंदोदोष ('निपजतो' — 'निपजे तो' असें तर नाही ?), त्याचप्रमाणें शेवटल्या कडव्यांतील अस्पष्टार्थत्वदोष, हे रसिकाच्या काव्यानंदाला हानिकारकच वाटतात. माईसाहेबांच्या कवितांत असले दोष सापेक्षतः कमी सांपडतील.

अशा रीतीने माईसाहेबांची भाषा कांहीं वावतीत सरस ठरली तरी तिचें क्षेत्र व तिचा आवाका हीं मर्यादित आहेत, हें ध्यानांत धरलें पाहिजे. माई-

सोहेबांना द्रौपदीच्या दुर्दशेसारख्या विषयावर उत्तम कविता लिहितां येतील; पण भाऊसाहेबांनी पाटलाच्या सुनेचें जें वर्णन केलें आहे किंवा मानार्जीरावाचें पुढें दिलेलें वर्णन जें केलें आहे तें त्यांना साधणें कठीण दिसतें.

अरबी घोडा, रुबाब मोठा
 दौडत जाई चौफेर ।
 धन्यास घेउन, करीत फुरफुर,
 पुच्छ उभारित, अश्ववर ॥
 जवान सुंदर युवक शोभला
 घोड्यावरतीं सरदार ।
 नोक-झोक तरि पाहुनि घ्यावा
 छाती दिसते भरदार ॥
 घोडा फेंकी धूळीचा तो
 लोट चालला अस्मानां ।
 कटिशां शोभे खड्गलता जी,
 रक्षण करिते पदोपदीं ॥
 डोइस बांधी फेटा, शमला
 सोडियला निज पाठीला ।
 चमक दृष्टिची जहर भासली
 हृदयान्तरिं पर-नारीला ॥

त्याचप्रमाणें पहिल्याच कवितेंत भाऊसाहेबांनीं भागीरथीचें जें वर्णन केलें आहे, तसेंच ' प्रशान्त प्रदेश ' या कवितेंत जें वर्णन आलेलें आहे, तेंहि माईसाहेबांच्या क्षेत्राच्या बाहेरचें दिसतें. तसेंच—

धूम-गूढ भावना	प्रदीप्त-चित्त-अन्तरीं
व्यापिती मनोगणा	सूर्ति रचित भास्वरा ।
प्रबळ हृदय-कंपनें	व्यक्तरूप इच्छिलें
स्फूर्तिरूप ईश्वरें	शब्दचित्र रेखिलें ॥

इत्यादि प्रकारची किंचित् तात्त्विक व गूढार्थक जी कविता आहे ती, किंवा 'जीवन्मांगल्य' नांवाची असल्याच प्रकारची जी कविता आहे ती, भाऊसाहेबांनीच करावी असें उभयतांच्या उपलब्ध कवितांवरून तरी अनुमानितां येतें.

असो. उभयतांमध्ये तुलना करण्यांत अधिक वेळ खर्च करण्यांत विशेष अर्थ नाही, कारण एक तर असें कीं कोणीहि अधिक सरस-नीरस ठरलें तरी समरस झालेल्या या प्रेमळ दांपत्याला सुखदुःख बहुतेक सम-समानच असणार ! दुसरें कारण असें कीं सरस-नीरस ठरविणेंच कठीण आहे. उषा अधिक चांगली का सूर्य, हें कोण सांगेल ? चंद्राची सौम्य व किंचित् उदास कला अधिक चांगली, का इन्द्रधनुष्याचा अनेकरंगी पसारा चांगला हें कोण कसें ठरविणार ? तसेंच जाई का गुलाब, कोकिला का गरुड, सत्कीर्ति का सत्पराक्रम, बहीण का भाऊ, माता का पिता, यांमध्ये निवड कोण कशी करणार ? निवड केलीच पाहिजे असा कोणी आग्रह केल्यास, वरील दाखल्यांपैकीं शेवटल्याचा आधार घेऊन असें उत्तर देतां येईल कीं आईबापांपेक्षां त्यांचीं अपत्ये जशीं, इतरांना काय किंवा त्यांनाहि काय, अधिक प्रिय असतात, त्याप्रमाणेंच उभय-तांचीं काव्यापत्ये आम्हांला अधिक प्रिय आहेत व त्यांचीं मातापितरें अधिक आदरणीय व वंद्य आहेत !

या काव्यापत्यांचें प्रथम प्रेमादरपूर्वक कौतुक केल्यानंतर महाराष्ट्रांतील काव्यसृष्टीमध्ये यांचें स्थान कोणतें या प्रश्नाकडे वळूं या. लोकमत अजमावण्याकरितां मतांची शिरगणती केली तर या राजकवींना कविसाम्राज्याधिकार कोणी देणार नाही हें जरी उघड असलें तथापि कविराज्यांत त्यांना मानाचें स्थान मिळेल यांत शंका नाही. आणि हें स्थान त्यांचें राजत्व विसरून व केवळ कवित्व पाहून त्यांना देण्यांत येईल. आधुनिक कवींपैकींच कांहीं डोळ्यांपुढें आणले तर असें म्हणतां येईल कीं प्रस्तुत राजकवींमध्ये तांब्यांचें जरी स्निग्ध-गंभीरत्व किंवा रेवरंड टिळकांचें सुसंस्कृत लालित्य नसलें, तसेंच केशवसुतांचा राकट व कणखर जोर, मायदेवांचा सुबोध विनोद, गडकन्यांचें शब्दप्रभुत्व व चमत्कृति-

जनकत्व, ' माधव जूळिअनां 'चें मधूनमधून धक्का देणारें पण एकंदरींत दिपवून सोडणारें व जागृति.उत्पन्न करणारें कल्पना-धाष्टर्थ, यशवन्तांचें रम्य औदासीन्य व मधुर कल्पना-चातुर्य, गिरीशांचें शब्दमाधुर्य, आनंदराव टेकाड्यांचा देशाभिमान व त्यांचें अलीकडील रम्य गूढवादित्व, बेहऱ्यांचा सडेसोट जोरकसपणा, इत्यादि इत्यादि गुण प्रस्तुत काव्यांमध्ये त्यांच्या इतक्या प्राचुर्यानें व उत्कटत्वानें नसले, तथापि यांपैकीं कांहीं गुण थोड्याबहुत प्रमाणांत आहेतच व आधुनिक कवींच्या सभेंत त्यांना पहिल्या रांगेंतल्या खुर्च्यापैकीं खुर्च्या जरी मिळाल्या नाहींत तरी दुसऱ्या रांगेंतल्या खुर्च्या खचितच मिळतील, आणि कवित्वशक्तीचा कालान्तरानें अधिक विकास होऊन लौकरच ते पहिल्या रांगेंत येतील. ' द्रौपदीची दुर्दशा,' ' हांक ' ' विमलेस ' इत्यादि माईसाहेबांच्या कविता कोमल भावनेच्या दृष्टीनें, व भाषेच्या सहजरम्यत्वाच्या दृष्टीनें, कोणाहि कवीस भूषणावह होतील अशा उच्च दर्जाच्या आहेत. त्याचप्रमाणें ' चंद्र चवथिचा ' या चालीवरचें

हृदय-रंजना ।

प्राणजीवना ।

चरण-कमल दाखवुनी रिझविं मन्मना ॥

नाहिं आसरा ।

जीव बावरा ।

होय जलावीण जसा मीन घाबरा ॥

—हें पद नाद-माधुर्याच्या व शब्दसौष्टवाच्या दृष्टीनें सुप्रसिद्ध सत्कवितांच्या रांगेंत बसण्यास लायक आहे. तसेंच, भाऊसाहेबांच्या ' उद्धार ' व ' योगीन्द्र ' या पुढें प्रसिद्ध होणाऱ्या खंडकाव्यांतील दिलेले कांहीं उतारे, हीं खंडकाव्यें सत्कवीला शोभण्यासारखीं होणार अशी (शितावरून भाताची परीक्षा या न्यायानें) स्पष्ट ग्वाही देत आहेत. तात्पर्य

नाहीं काव्यपटुत्व अंगिं, तितुकी दैवी कृपाही नसे ।

असें भाऊसाहेबांनीं विनयानें किती जरी म्हटलें, व माईसाहेबांनींहि उचित

अशा विनयाने आपले श्वशुर श्रीमन्त बाबासाहेब यांना उभयतांची काव्यकुसुमे अर्पण करतांना त्यांना साध्या 'तुलसी-दलां'ची जरी उपमा दिली, तरी हा काव्यग्रंथ वाचून

काव्यानंदि तरंगतां किति किती मद्भृत्ति संतोषली ।

असें त्या श्वशुरांना व इतरांना आनंदाने व स्वयंस्फूर्तीने म्हणावेसें वाटेल; आणि या ग्रंथांत दिसून येणारे कवित्वगुण अधिक विकसित होऊन सत्कवि-मंडलांत या राजकवींना लौकरच उच्चतर स्थान मिळावे अशीच बाबासाहेबांच्या व इतर कोणाच्याहि मनांत मनःपूर्वक आकांक्षा उत्पन्न होईल.

द्विगणे बुद्रुक,
मकरसंक्रान्त,
ता. १४-१-३२

}

वा. म. जोशी

१०३३
१०/२/३२
३१ ३३

३१ ३३

३१ ३३

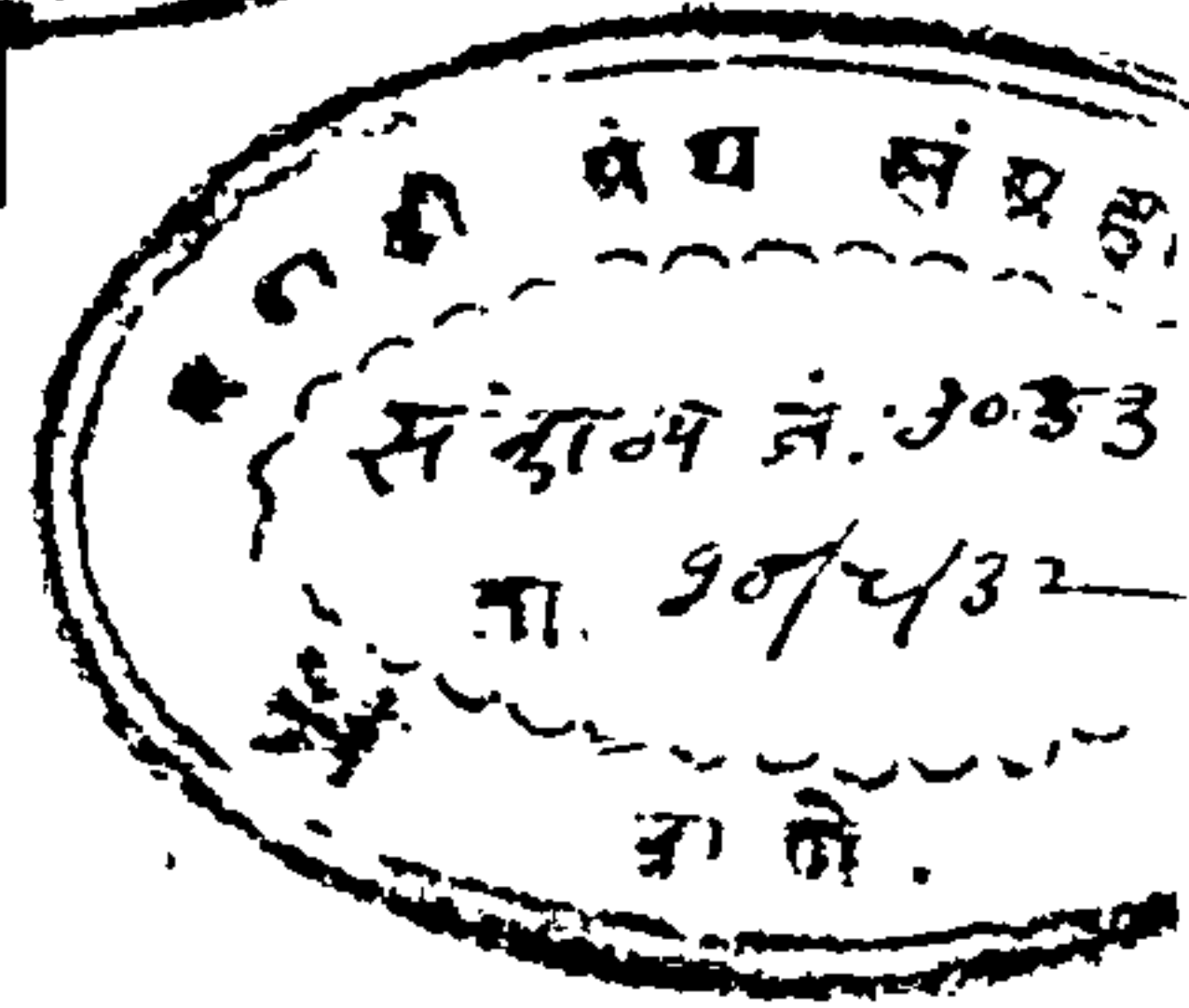
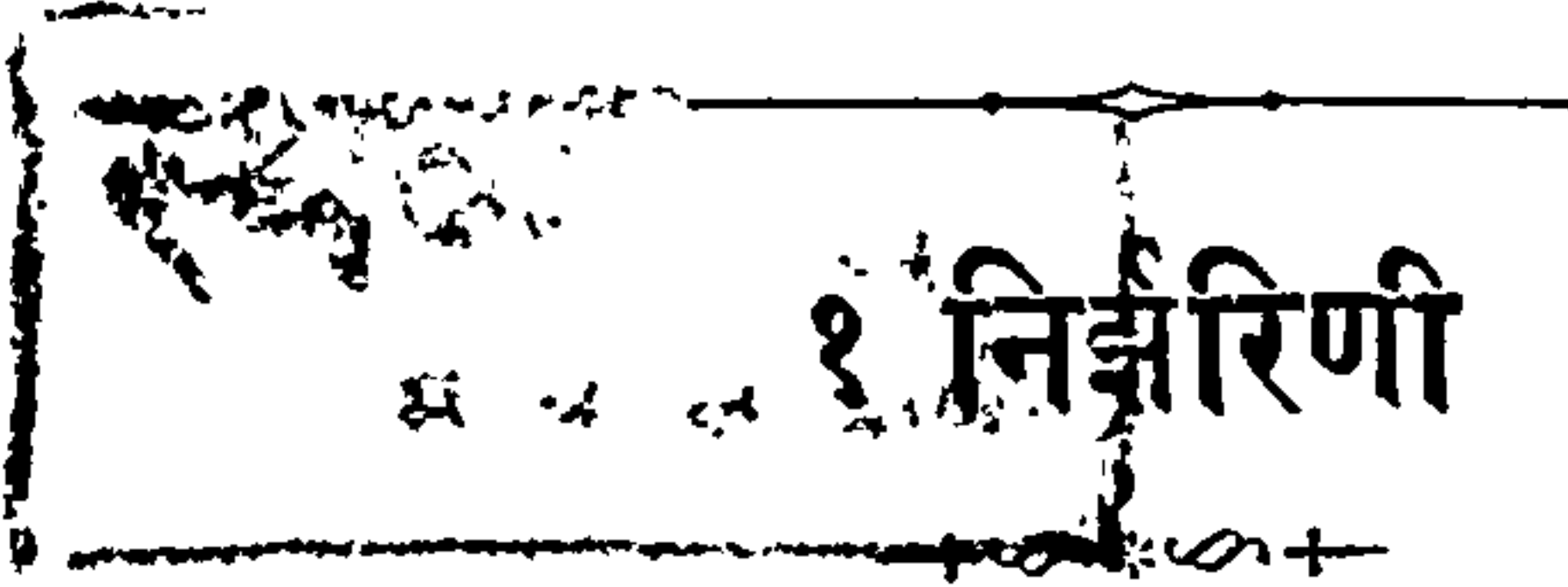

श्रीमंत बाबासाहेब पंतसचिव, चीफ् ऑफ् भोर

प्रेम जयाचें आहे कन्येपरि मजवरी तया चरणीं ।
होवोनि नम्र अपीं स्तुषा तयांची स्वकीय 'निर्झरिणी'

Handwritten text, possibly a signature or date, including the characters "9 10" and "10 10".

निर्झरिणी

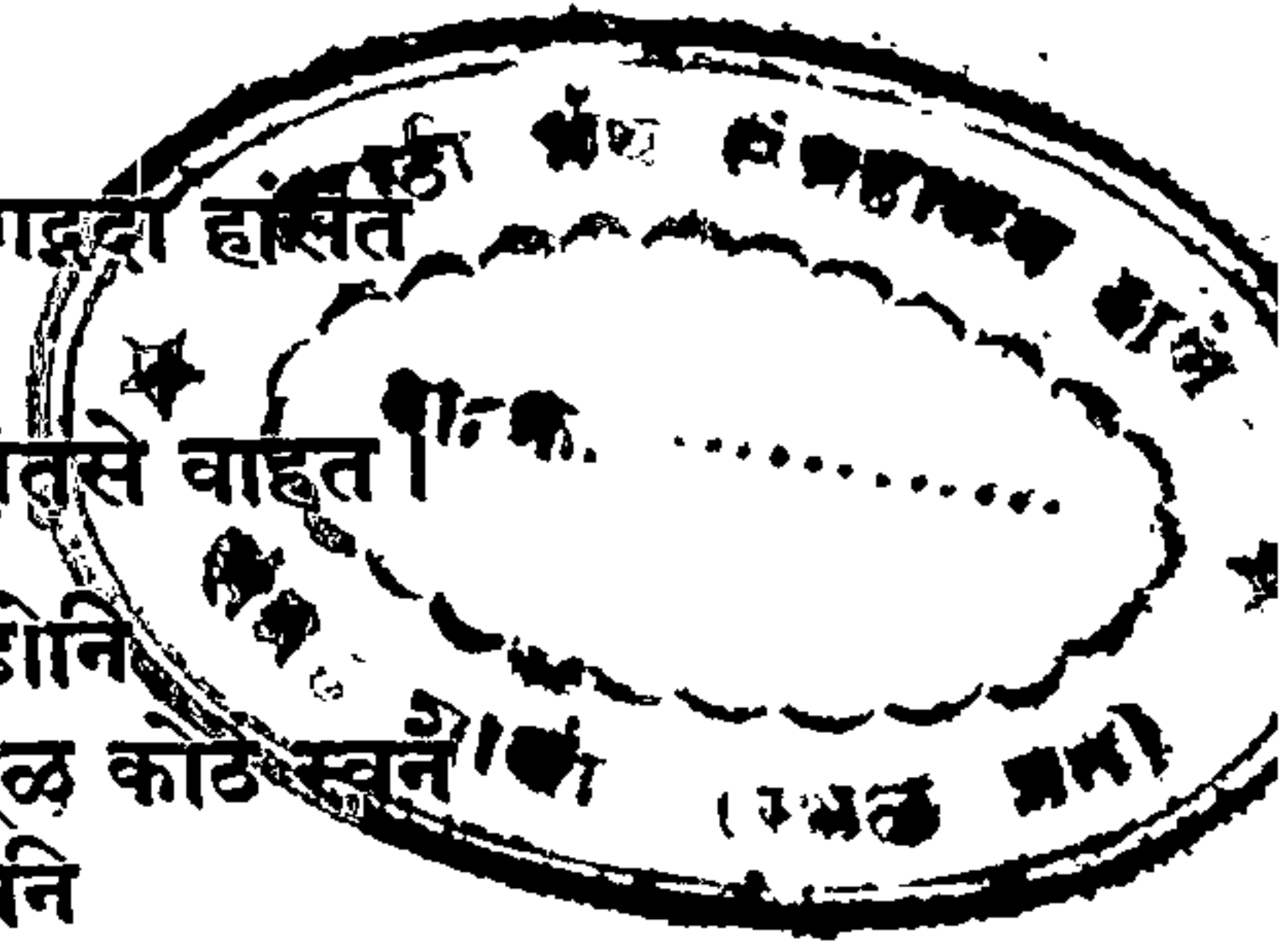
[वृत्त—मंदारमाला]

धांवे तडित्प्राय रानांवनान्तून
नागीण फूत्कार जैशी करी
कोठें प्रपातस्वरूपास घेवोनि
दे अंग टाकूनि भूमीवरी ।

कोठें लपे निर्झरीणी तरुंतूनि
कोठें दिसे गद्गदी हांसित
गंगेपरी ही मला उद्धरायास
पृथ्वीवरी येतसे वाहत ।

कोठें खळाळोनि, कोठें धडाडोनि
मंजूळ वंजूळ कोठे स्वने ।
गाणें जणूं हें शिवाचें निनादोनि
अष्टा दिशांना करी पावन ।

श्रीरेणुकेचा तुषारस्वरूपांत
हास्यध्वनी चालला मोहक
किंवा गमे अंबिकेचा भरारोनि
वातानुरोधें हले अंशुक ।

हा दूधहंडा जणूं अंबरांतून
कोणी दिला भूवरी लोटुनी
कीं कामधेनूस येऊन वात्सल्य
पान्हा स्रवे सारखा तेथुनी ।

सूर्यास्त होतांच आकाशमार्गात
तारांगणांचे दिवे लागती
साधर्म्य तेथें मला निर्झरीचेंच
भासे—इथें गुंतली मन्मती ।

कोणास वाटेल दर्पोक्ति ही सर्व
—मीं वर्णिली साच भागीरथी
तैशीच ही निर्झरीणी मला सत्य
—तृष्णा करी तृप्त माझी पथीं !

—स. र. पंतसचिव

२ तुलसी-दल

+++~+++

भोराधीश्वर नृपती, भाग्य जयाचें असे बहू थोर ।
आहे पालनदक्ष प्रजेवरी प्रेम करुनि अनिवार ॥

सुविनीत कीर्तिमंडित असुनी ज्याला नसे अहंकार ।
ठेवोनि धीर वृत्ती सदैव वागे करोनि सुविचार ॥

विद्याकलादिकांना आश्रय देण्यांत युक्त मति ज्याची ।
दानातें नित्य करी, वाढवि कीर्ती सदैव राज्याची ॥

कौशल्य राजधर्मीं, मजला येईल केंवि आकळितां ।
प्रेमळता हृदयाची, येई मज परि सदैव अनुभवितां ! ॥

प्रेम जयाचें आहे कन्येपरि मजवरी तथा चरणीं ।
होवोनि नम्र अर्पीं स्तुषा तथांची स्वकीय 'निर्झरिणी' ॥

'निर्झरिणी' काव्याची अर्पीं जरि आपुल्या पर्दीं आतां ।
'तुलसी-दल' समजोनी स्वीकारा प्रेमयुक्त रघुनाथा ! ॥

आरोग्य आयु यांसह सत्कीर्तीतें प्रभू सदा देवो ।
हे बोल बोवडे परि मानुनि घ्याया मती तथा होवो ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

३ विमलेस

+०+

[चाल—दासि ऐसैं मानुनियां०]

गाइं गोड गान तुझें । मधुर तान घेउनियां ॥
एकतान वृत्ति होत । गान तुझें ऐकुनियां ॥

साथ करिन मीहि तुला । मूकभाव दाबुनियां ॥
गाइं परी गाइं, सखे । तेंच पुन्हां घोळुनियां ॥

चंद्ररूपिं तव गानीं । दुःखतिमिर जाइ लया ॥
वाळवंटरूपिं जर्गीं । शीतल ही जणुं छाया ॥

तव गानावीण गमे । इतर गान मज वायां ॥
तव गानीं सौख्य किती ! । शब्द नसति वर्णावया ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

४ हृदयार्पण

—+*—

[राग—गौडसारंग; ताल एका]

चाल—वंशीवट जमुनातट०

मदन-वदन मन सुखवित माधव हा येई ।
पेंजण-रव करि छुमछुम, चित्त-वेध होई ॥

चरण-क्वणत ठुमक ठुमक हंसत येत पाहीं ।
पद-रुणझुण श्रवण-सुभग सतत कर्णि येई ॥

अलि-रुंजनि, किंकिणि-रवि, ताल-पदीं गाई ।
अरुण-वर्ण वसन खुलत लेवविलें पाहीं ॥

बघुनि कुमुदरमण-वदन मन विलोल होई ।
भ्रमर-पुंज वदन-कंज-मधु-विलुब्ध येई ॥

चित्त-मुकुल हो प्रफुल्ल, गगनिं शशी पाहीं ।
कल-हंस-ध्वनि वनिं हा तुजकारणिं होई ॥

तव पद-रत विनत होत राधिका तुझी ही ।
हृदय-कमल कुसुमशरा ! चरणिं तुझ्या वाहीं ! ॥

—स. र. पंतसचिव

५ विरहिणी राधा

+~+~+~+~+~+~+

[चालः—दासि ऐसैं मानुनियां०]

“ कृष्ण माझा प्राणसखा । देखिला गे काय कुणी ? ” ॥ध्रु०॥

वेणु घेतां मुखिं हरी । चित्त माझें सर्व हरी ।
किति गोड त्याचि वाणी । देखिला गे काय कुणी ? ॥

चिडवीही परोपरी । जधिं रुसुनि जाय दुरी ।
करि माझि विनवणी । देखिला गे काय कुणी ? ॥

गौळणींसि फसवोनी । चोरितसे दूध लोणी ।
—किति काहुं आठवणी ! । देखिला गे काय कुणी ? ॥

कालियास मर्दुनियां । जन-ताप नेइ लया ।
—गुण गातां थके वाणी । देखिला गे काय कुणी ? ॥

गुंतलासि कोठें कान्ह्या ? । तुजवीण वेडि सया ।
शिणलें रे आळवुनि । देखिला गे काय कुणी ? ॥

अंत पाहुं नको आतां । कंठिं प्राण येति नाथा ! ।
घेइं धांव चक्रपाणी ! । देखिला गे काय कुणी ? ॥

—वनमाळि वेगें आला । बाहु-पार्शिं घेइ तिला ।
नमिं त्यासि 'सरोजिनी' । देखिला गे भावें मनीं ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

६ द्रौपदीची दुर्दशा

+~+~+~+~+~+

[चाल—अजि अकुर हा०]

“ हे मुरलिधरा ! संपे का तव करुणा ।
शरण मी रिघावें कवणा ? ॥

मम भावोजी मजला ओढुनि नेती ।
सोडुनी सर्व नय नीती ॥

मज अंगभरी वसन नसेही ल्याया ।
मम लाज तुलाची कान्ह्या ” ॥

हैं वदतांना कंठ तिचा गहिवरला ।
ती अगतिक होती बाला ॥

कच कुरळ तिचे दुःशासन तो ओढी ।
भूमीवर तिजसी पाडी ॥

परि झडकरि ती पदर सांवरित उठली ।
कोपानें त्याला वदली ॥

“ मज दुष्टा ! तूं सांग असा कां छळिसी ।
पापाचा धनि कां होशी ? ॥

ह्या अबलेच्या छलनिं शौर्य तव काय ।
समरीं तव लढुं दे काय ! ” ॥

परि नीचानें द्रौपदिचा कर धरला ।
सत्तेचा मद ज्या चढला ॥

अति दर्पानें मदान्ध-दृष्टी झाला ।
 धिक्कारून तिजला वदला ॥
 “ चल दरबारीं पुरे तुझा अभिमान ।
 दासीला कसला मान ? ॥
 मी मांडिवरी बसविन कौरवपतिच्या ।
 तूं म्हणशिल तरि कर्णाच्या ” ॥
 ह्या परुषवचा परिसुनि ती घाबरली ।
 कदलीसम ती थरथरली ॥
 निज हस्तानें झिडकारुनि त्या उठली ।
 अन्तःपुरिं धांवत गेली ॥
 क्षण हरिणि जरी वृकापासुनी सुटली ।
 परि हाय पुन्हां सांपडली ! ॥
 मनिं दुष्ट म्हणे ‘ आणित शोधुन खास ।
 पाताळीं जरि लपलीस ॥
 प्रतिबंध जरी करि गांधारी मजला ।
 तिज देखत ओढिन तुजला ’ ॥
 हे शब्द मनीं बोलुनियां बहु रागें ।
 तो जाई तिचिया मार्गें ॥
 परि कृत्य असें पाहुनियां गांधारी ।
 संतप्ता झाली भारी ॥
 “ हें बाळ तुवां काय सांग चालविलें ।
 मम डोळे कां ना मिटले ! ॥
 तिज सभेमधें ओढुन कां नेतोस ।
 कां विटंबना करतोस ? ॥

अति दर्पानें मदान्ध-दृष्टी झाला ।
 धिक्कारून तिजला वदला ॥
 “ चल दरबारीं पुरे तुझा अभिमान ।
 दासीला कसला मान ? ॥
 मी मांडिवरी बसविन कौरवपतिच्या ।
 तूं म्हणशिल तरि कर्णाच्या ” ॥
 ह्या परुषवचा परिसुनि ती घाबरली ।
 कदलीसम ती थरथरली ॥
 निज हस्तानें झिडकारुनि त्या उठली ।
 अन्तःपुरिं धांवत गेली ॥
 क्षण हरिणि जरी वृकापासुनी सुटली ।
 परि हाय पुन्हां सांपडली ! ॥
 मनिं दुष्ट म्हणे ‘ आणिन शोधुन खास ।
 पाताळीं जरि लपलीस ॥
 प्रतिबंध जरी करि गांधारी मजला ।
 तिज देखत ओढिन तुजला ’ ॥
 हे शब्द मनीं बोलुनियां बहु रागें ।
 तो जाई तिचिया मागें ॥
 परि कृत्य असें पाहुनियां गांधारी ।
 संतप्ता झाली भारी ॥
 “ हें बाळ तुवां काय सांग चालविलें ।
 मम डोळे कां ना मिटले ! ॥
 तिज सभेमधें ओढुन कां नेतोस ।
 कां विटंबना करतोस ? ॥

लोहूनि कुळें वेचाळिस नरकांत ।

करुनि कां घेसि निजघात ? ॥

मग पति म्हणे, “ पुरे पुरे, जा परता ।

कां सतिची छळना करतां ॥ ! ”

परि तिजलाही ढकलुन त्यानें दिधलें ।

द्रौपदिचें कर्षण केलें ॥

ज्या वेढियलें असुरो आकांक्षांनीं ।

कटु गमे बोधवच कार्णीं ॥

मग नीचानें सभास्थानिं तिज अणिली ।

भूपतिच्या पुढती नेली ॥

दुर्योधनही बोले तिजला “ दासी ।

मांडीवर वैसे ऐशी ” ॥

हे कर्णकटू शब्द जिव्हारीं गेले ।

द्रौपदिचें मन थरथरलें ॥

ती अबला हो ! हांक प्रभूला मारी ।

“ ये धांवत झणिं कंसारी ! ” ॥

• ती मूक सभा द्रौपदि देखे रागें ।

पति दिसले हतबल मागें ॥

“ कां वसलि, ” म्हणे, “ सर्व सभा ही स्तब्ध ।

ऐकुनिही असले शब्द ” ॥

परि मूकाचि ते, धर्म जाणते सूक्ष्म ।

त्या सभेंत विदुरहि भीष्म ॥

ती त्यांस म्हणे ‘ नीति कुठें हो यांची ।

मी स्तुषा नव्हे का तुमची ! ’ ॥

दुःशासन ये तिजजवळी धांवोनी ।
 निरि ओढे फरफर धरुनी ॥
 ती करुण वचें टाहो फोडूं लागे ।
 कृष्णाची करुणा भाके ॥
 “ ह्या व्यसर्नि मला नाहीं दुसरा असरा ।
 प्रेमाच्या वसना पसरा ॥
 या जगति हरी ! कोणि न आतां वाली ।
 ये, धांवत ये, वनमाली ! ॥
 तूं दुष्टांचा संहारक म्हणवीशी ।
 मुग्धता अशी कां वरिशी ! ॥
 मम भाव खरा तुजवरती जर असला ।
 निश्चयें पावशिल मजला ॥
 किति करुण वचें करतें मी आक्रोश ।
 कंठाला पडला शोष ॥
 परि येईना करुणा कैशी देवा ।
 हा कलंक तुझिया नांवा ! ॥
 तूं असशी ना माझा प्रेमळ बंधू ।
 अटला कां करुणासिंधू ! ॥
 मी दीरांना वाढाया जईं गेलें ।
 कंचुकिचें विरडें सुटलें ॥
 त्या समयीं तूं मजसि चतुर्भुज केलें ।
 लाजेला मम राखियलें ॥
 तो मायेचा ओघ कसा आसला ।
 विसरशी काय भगिनीला ! ” ॥

प्रिय भगिनीच्या श्रवुनि अशा आक्रोशा ।
तोडिले रुक्मिणीपाशा ॥

श्रीकृष्णाचें हृदय फार गर्हिवरलें ।
खळखळ जल नेत्रा आलें ॥

तो धांवत ये, ब्रह्मा ज्याच्या नाभीं ।
भगिनीस म्हणे “ तूं ना भी ॥

मी असतांना कोण सांग तुज छळतो ? ।
शासन मी त्याला करतो ” ॥

मग नेसवि तो साड्या तीस मुरारी
पैठणी, मुगवि, शेलारी ॥

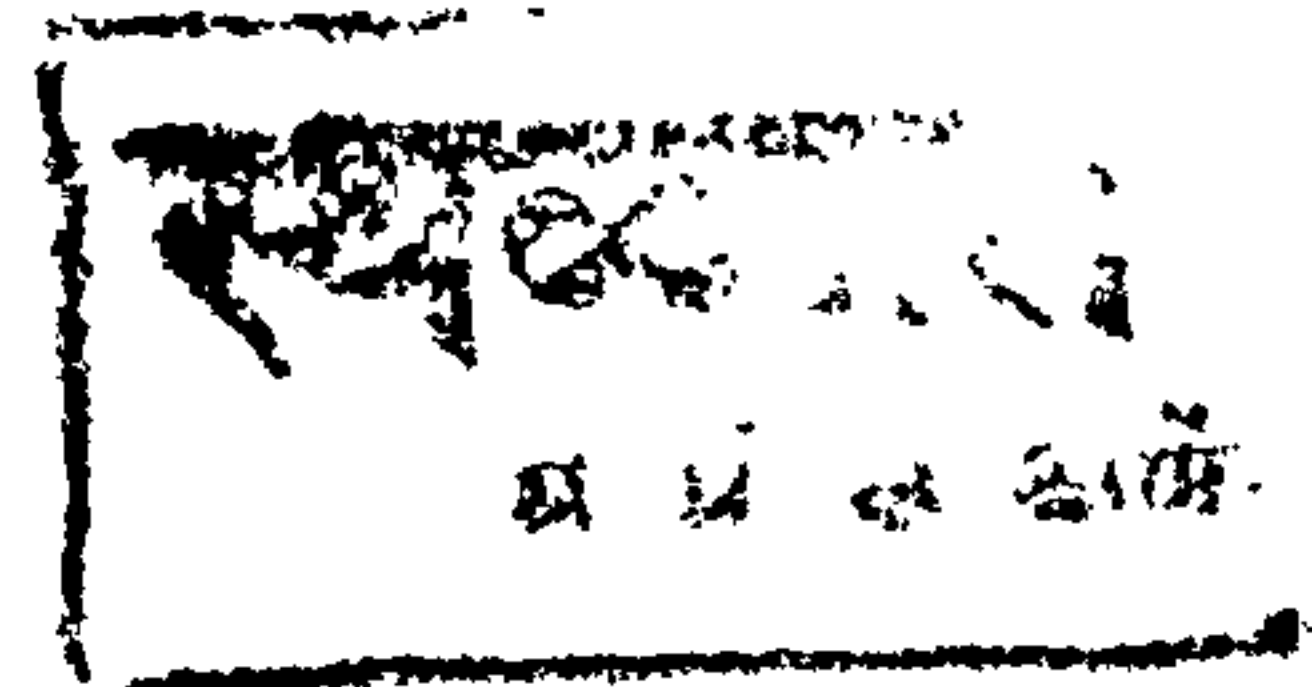
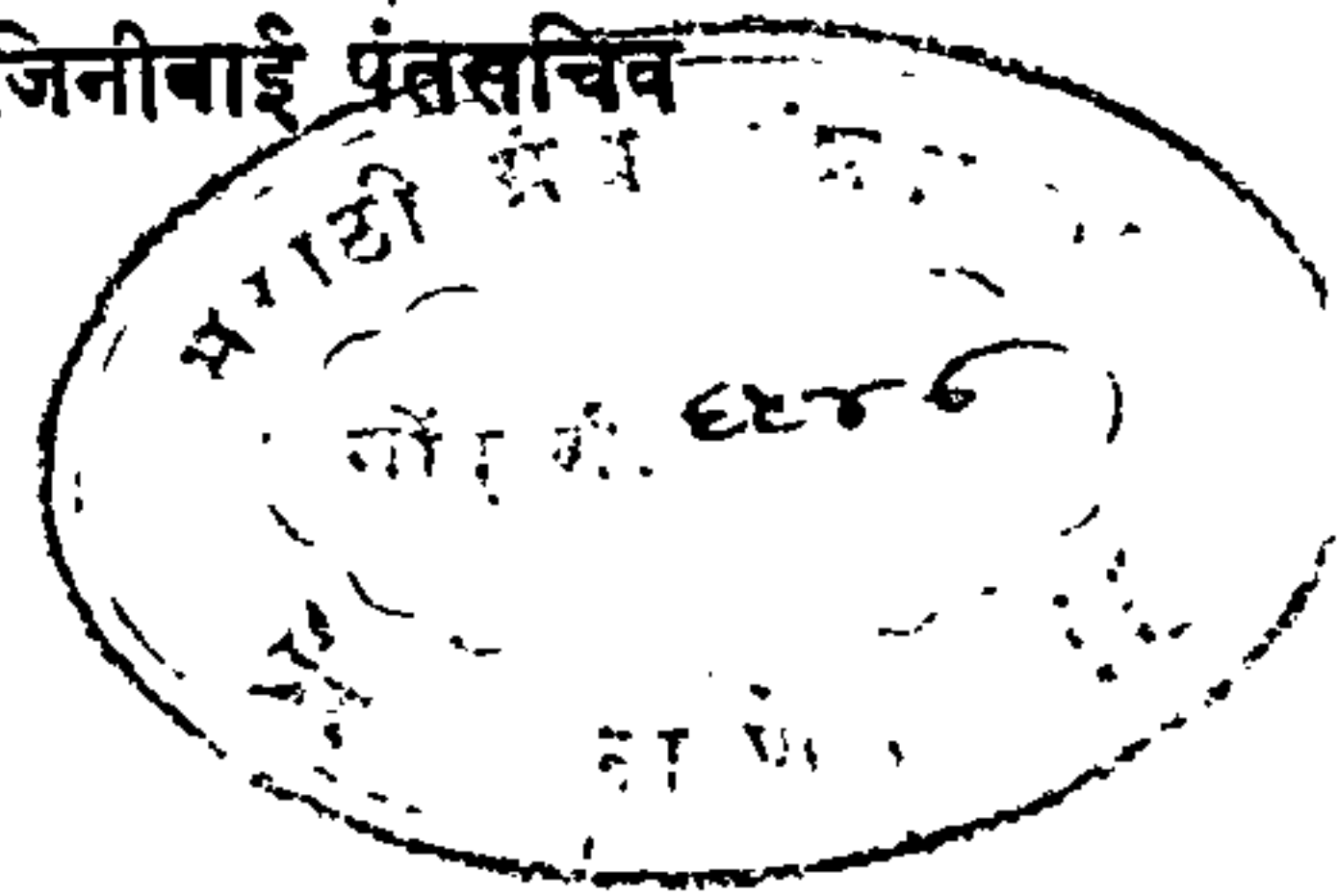
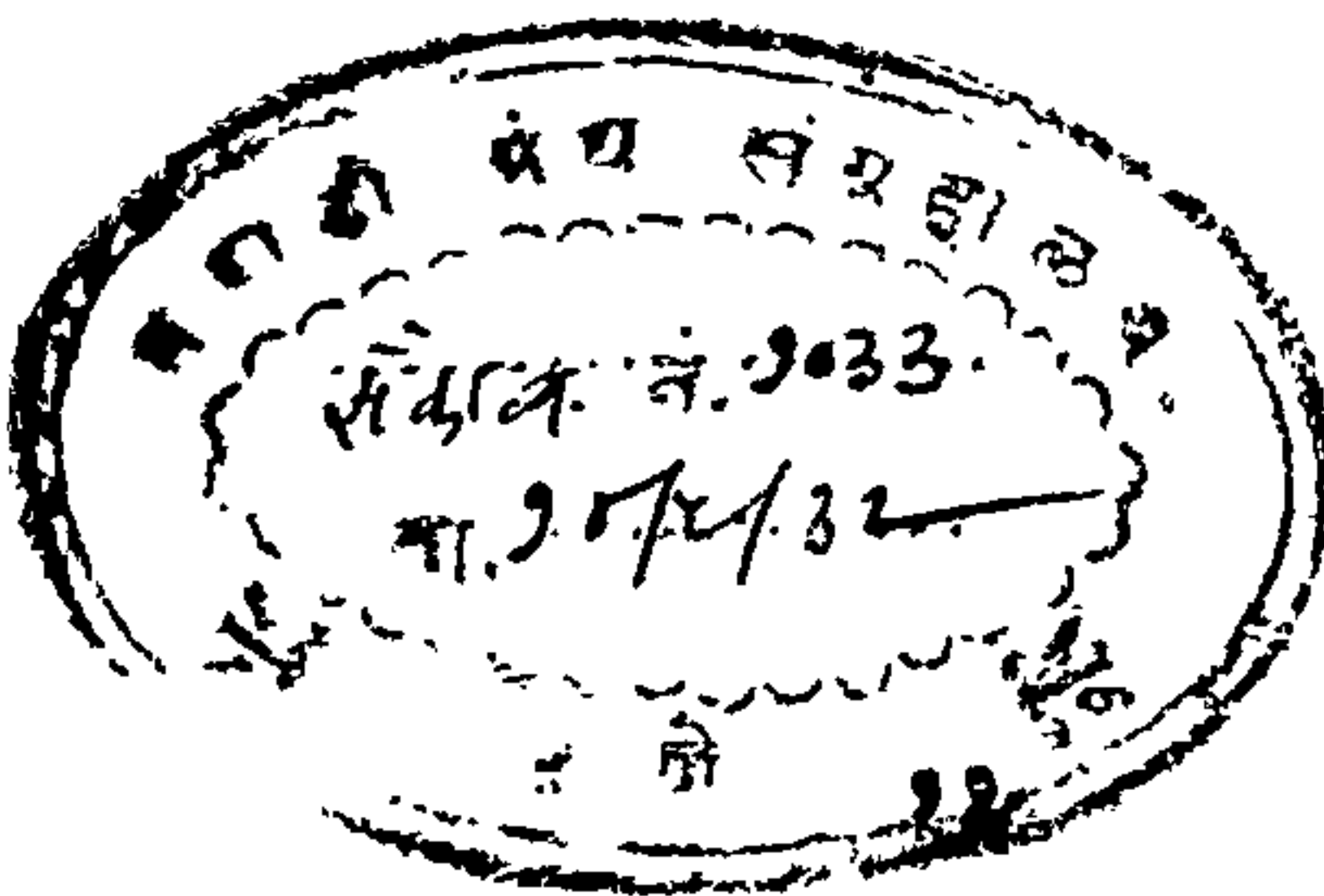
दुःशासन हो फेडुन वसनां दमला ।
मनिं अतिशय कष्टी झाला ।

‘ ही प्रभुलीला ! ’ ‘ धन्य धन्य पांचाली ! ’ ।
दुमदुमे शब्द भोंतालौं ॥

झार्णें कृष्णाची मूर्ति ठारिं त्या प्रकटे ।
द्रौपदीस कौतुक वाटे ॥

• तें पाहुनिया रम्य मनोहर ध्यान ।
सर्वाचें हरलें भान ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

७ हांक

—+*+—

(चाल—जाके मथुरा मे कान्हा०)

येई कृष्णा धांवत येई । लवलाही येई ! ॥ ध्रु० ॥
वाट बघोनी नेत्र शीणले । करुणा कैसी नाहीं ! ॥
संकाटिं देवा भगिनी पडली । झोप कशी तुज येई ! ॥
शोभे ना तुज रीत अशी ही । व्यर्थचि म्हणविसि ' भाई ' ॥
—भगिनीची ही हांक ऐकुनी । उभा पाठिशीं राही ॥
म्हणे मुरारी " मी असतांना । व्यर्थ भिशी कां ताई ! " ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

८ मत्स्यगंधा

—*~*~*

[शंतनु मत्स्यगंधेची विनवणी करतो]

(चाल—वसंती बघुनि मेनकेला०)

बाले, मूक केंवि बसशी !
विनती माझी मुग्धयौवने, पटली ना तुजसी ! ॥

विनवित बसलों किति वेळ
तव चित्तामर्धि विचार कसले वद विणिती जाल ? ॥

तूं खरि कोळ्याची पोर
प्रीतीजालीं मत्स्य पकडणें तुजसि कला सुकर ॥

फुललें यौवन तव अंगीं
सुरांगनेची कान्ती चढली तुजवरि तन्वंगी ॥

स्मित तव गालांवरि खुलतें
उन्नतहृदये ! रूप विवळें मम मानसि पुरतें ॥

असै तव मत्स्यासम दृष्टी
करि मजवरती सुचिरे, आतां प्रेमामृतवृष्टी ॥

म्हणति मज ' स्वामी जगताचा '
तव हृदयाचा स्वामी नसतां आहे नांवाचा ॥

मदधिन सर्व सुखें असती
तुजविण त्यांची गोडी नुरली आतां मज सुदती ॥

तुझ्या मनिं मन गुंतुनि गेलें
पृथ्वीमधले विषय तुजविणें सकल तुच्छ गमले ! ॥

मजवरि प्रसन्न नच होशी
जीवित माझे निष्फल यापरि सुंदरि, कां करिशी ? ॥

चढविन महिषीपदिं तुजला
युगायुगान्तरिं गातिल जन तव दिगन्त कीर्तीला ॥

जगाची भीति कशा धरिशी
स्वतन्त्र चित्ता पटेल तैसें कां नच आचरिशी ? ॥

निर्मिन मेघ सभोंवार
दुष्ट जगाच्या दृष्टींमधुनी नेहन तुज पार ॥

माझे तुजवरि मन गेलें
म्हणुनी वाटे मदर्थ तुजला ईशें निर्मियलें ॥

हृदयस्फूर्त सत्य पाळीं
'सत्यवती' जन म्हणुनी म्हणतिल तुजला भुवनतलीं ॥

चुळबुळ करिती जललहरी
म्हणती त्याही 'धीवरकन्धे ! याला स्वीकारीं'

नौका ढकलीं दर्यांत
जगद्वंध ते, तोडुनि जाऊं अनंतसौख्यांत ! ॥

—स. र. पंतसचिव

१ जानकी, वेड तुज लागे !

(चाल—उद्धवा शान्तवन करि जा०)

लाडके ! काय हें वदसी । हें खरें गमेना मजसी
विपरीत भासते मजला । मजसंगें येतें म्हणशी
प्रति इंदुमती तूं गमशी । कुसुमाहुनि कोमल असशी
हा नाद सोडुनी देई
तुज नेणें शक्याचि नाहीं
मज जाऊं दे लवलाही
कां बघशी ऐशी रागें ? । जानकी, वेड तुज लागे ! ॥

राजाची कन्या असशी । वनवास तुला जाचेल
मृदु शय्येवर पहुडावें । तृणशय्या तुजसि खुपेल
तुज कंटक रूततिल पायीं । तुज क्लेश फार होतील
साहशील कैसे हाल
करिं विचार कांहीं वेळ
मग माझे पटतिल बोल ।

नयनांत अश्रु हे कां गे ? । जानकी, वेड तुज लागे ! ॥

तव म्लान वदन हें बघुनी । विस्मरतों कर्तव्याला
करपाश कसें तव तोडूं ! । कां मोडूं पित्राज्ञेला !
या अशा रीतिचा सखये । मज पेंच दुहेरी पडला
लाडके हट्ट तूं, सोड
हा प्रेमपाश तव तोड
मम निश्चयास दे जोड

तुज पाहुनि निश्चय भंगे । जानकी, वेड तुज लागे ! ॥

तव अश्रुरूपि वेडींत । बंदिवान मन्मन झालें
मी विमूढ झालों देवी । मज मीपण नाही उरलें
करुं काय सांग या वेळीं । मम चित्त बावरुन गेलें

दैवाचा तुटला झोला
ना उपाय कांहीं याला
गेलेंच पाहिजे मजला

प्रेमाचे तोडुन धागे । जानकी, वेड तुज लागे ! ॥

किति कठिण वाटतें सांगूं । तुज सोडुन जाणें मजला
तव विरह-कल्पना नुसती । साहीना मम जीवाला
कोमले ! परीं करुं काय ? । बांधियलों कर्तव्याला

हृदयाची तळमळ होई
स्वस्थता मनाला नाही
दुःखाला भरतें येई

जणुं पिसें जिवाला लागे । जानकी, वेड तुज लागे ! ॥

किति शोक असा करशील । धरि अश्रु, सखे ! आवरुन
दे निरोप मजला प्रेमें । क्षण त्वन्मुख सस्मित करुन
हास्य तेंच हृदयीं स्मरुनी । विपिनीं मी दिन कंठीन

किति चंद्रवदन तव सुकलें
गालिंचे गुलावहि विरले
कुरळ केश बघ विसकटले

शिणविसि कां देह शुभांगे । जानकी, वेड तुज लागे ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

१० अहल्या-शिला

+~+~+~+~+

युगायुगान्तरि तिष्ठत बसलें मी रघुराया ।
उद्धरिशी मज कधि देवा तूं लावुनि पाया ! ॥ ध्रु० ॥
डोळे थकले, माते जड झाली, शिणली काया
स्वरूप टाकुनि शिलामयी मी झालें राया ॥
सांगुं किती तुज, वनमाई ही दावी माया
जननीचाही इतुका प्रेमा न ये प्रत्यया ॥
करिती खग कूजन अलि रुंजन सतत वर्ना या
वन्यसुमंही घालिति पाखर मज सुखवाया ॥
कंडूपीडित गाई येतो शिर घासाया
तृणकवळांना सोडिति हरिणी बघ ह्या ठाया ॥
श्यामल घन नभिं जमुनी धरिती मजवरि छाया
जलाभिषेका करिती तेही मज शमवाया ॥
• यत्ना करिती किति किति परिनें मज सुखवाया
रामा ! तुझियाविना कधीं ना शान्ति मना या ! ॥
स्फूर्ति कवीची जैवी हृदयीं उज्ज्वल काया
परि शब्दां ती शिलारूप हो, तशि मी वाया ॥
सूर्य-अनिल-जल यांच्यामध्ये ठेवुनि काया
तप आचरितें, दया करावी मजवरि सदया ॥
गंधरूप तूं सन्निध वसशी अजवरि राया
आतां झालें अति उत्सुक मी तुज देखाया ! ॥

—स. र. पंतसचिव

११ धावा

—*—

[चाल—हा कर्मयोगि अवतार, लोकमान्यांचा०]

मम परिसुनियां धांवा । यदुवरा, धांवा ! ॥ ध्रु०॥

क्षणभरि बाजुस ठेवा पांवा

भानरहित मी झालें देवा,

सांभाळीं जीवा । यदुवरा धांवा ! ॥

भवाटवींतिल मी वाटसरू

चुकलेलें हें दीन वासरू

सन्मार्गा दावा । यदुवरा, धांवा ! ॥

उरलि न इच्छा धनदौलतिची

मानपान वा इतर सुखांची

प्रेम एक ठेवा । यदुवरा, धांवा !

पतितपावना ! मजसि उद्धरा

जगति न उरला दुसरा थारा

सार्थ करा नांवा । यदुवरा, धांवा ! ॥

विसर तुझा मज कर्धि न घडावा

तव कारणि हा देह पडावा

इतुका वर द्यावा । यदुवरा, धांवा !

.—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

१२ त्यागमूर्ति !

—++*:~:++—

[चाल—त्याग करुनी स्वर्गिचा प्रभु०]

त्यागमूर्ती भूमिवरतीं नृ-मणिरूपे पातली ।
राज्यलक्ष्मी, अखिल अवनी अंकिता ज्या जाहली ॥
भुवननाथा ! मन विलासीं सौख्यधामीं रंगुनी ।
जाइना तव; वृत्ति मग ती गेलि कोठें गुंतुनी ? ॥
आर्तवाणी ऐकुनीयां हृदयवृत्ती बावरे ।
दुःखभरिता हृदयसरिता खळखळा तव पाझरे ॥
प्रियवधूला यशधरेला सांग कैसें सोडिलें !
राज्यतृष्णा जिंकुनीयां कठिण व्रत तूं पाळिलें ॥
कुसुममृदुला प्रेमपाशां तोडुनीयां टाकिलें ।
कंटकावृत भीतिसंकुल काननाला सेविलें ॥
त्यागधारा भूमिवरतीं सोडिली सुखवर्धिनी ।
जान्हवी ही पातित जनता उद्धरी जणुं वाहुनी ॥
गौतमा ! तुज नमन करितों असशि भूषण भारता ।
दिव्य मज ही त्यागवृत्ती येइं कधिं का पाळतां ? ॥

—स. र. पंतसचिव

१३ प्रतापगडच्या देवीपार्शीं

गझल

[चाल—' विनती बालांची ' या पदांतील अंतःन्यासारखी]

देवि भवानी, तुझ्या दर्शना वर्षारंभीं आलों ।
चरणीं भावयुक्त नमलों ॥

बाल्यापासुनि तुला पूजिलें, कुलदैवत तूं अमुचें ।
याहुनी भाग्य थोर कुठचें ? ॥

नाना दैत्यां संहरुनी तूं संतांना सोडविशी ।
हलका भुवनभार करिशी ॥

' सप्तशतीं ' तिल त्वदीय कीर्तीं दुमदुमते त्रिजगांत ।
घुमते तीच अंतरांत ॥

शिवरायाचें चरित्र करिशी उज्ज्वल तूं शौर्यानें ।
झाला धन्य तव कृपेनें ॥

' वैरिविनाशन ' सप्तशतींतिल पद ऐकुनि जणुं शिवबा ।
गाजवि शत्रुवरी ताबा ॥

तुझेंच दर्शन जणूं होतसे ' भवानि ' खड्गा बघुनि ।
वृत्ती ये उचंबळोनी ॥

खड्ग काहुनी रक्त वाहवी—प्रताप शिवरायाचा ।
माझी येथ रमे वाचा ! ॥

प्रतापगडच्या देवीपार्शीं

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

असंख्य महिषासुरां मर्दण्या बल तुजपाशीं देवी ।
त्यांतुनी अंश तरी देई ॥

चरणतीर्थ तव देवो दीक्षा नवीन चैतन्याची ।
ग्वाही वाटते यशाची ॥

मंगलमाते, तव हृदयींच्या सुवर्णरेषा दिसती ।
येई कल्पनाहि चिर्ती ॥

भक्ताविषयीं वात्सल्याची सरिता तुझिया हृदयीं ।
भिजुनी अन्तरंग जाई ॥

स्वप्नीं येउनि मजला गमलें बोलविलेंस कृपेनें ।
भरले नयन जलानें ! ॥

तव भक्तांवरि कृपा असावी, सुखांत त्यांना ठेवीं ।
इच्छा मज दुजी नसावी ॥

—स. र. पंतसचिव

१४ राजसिंह

+*~*~*

[चाल--वीर मराठे जमले मेळीं०]

शिवरायातें प्रथम नमोनी आरंभीं ह्या कवनाला
ज्याची कीर्ती थळ करितसे साऱ्या भारतखंडाला ॥

तनय त्याचा संभाजी हा प्रतापशाली बहु झाला
जणूं बापसे सवाइ बेटा वाटे साऱ्या जगताला ॥

शौर्य किती तरि अपूर्व त्याचें, जबडा फोडी वाघाचा
लीलेनें तो करी पराक्रम असंख्य, निघड्या छातीचा ॥

संकटांस ना कधिं डगमगला तोंड देतसे शौर्यानें
तेज जयाचें बघुनी व्हावें लीन पदीं वनराजानें ॥

कलुषा नामें जिवलग होता जीवींचा त्याचा एक
जिवलग कसला ? जीव घ्यावया टपला होता तो नीच ! ॥

गोड बोलुनी छाप बसविली संभाजीवर दुष्टानें
राज्यामध्ये हुकुम सोडिले चाहतील ते हक्कानें ॥

पान हलेना राज्यामध्ये कलुषाच्या शब्दावीण
तोच होउनी बसला राजा, राजाला घुसतो कोण ? ॥

इतुक्यानेंही समाधान ना झालें त्याच्या चित्ताचें
घुरता येण्या कबजामध्ये व्यसन लाविलें वारुणिचें ॥

अन्न जयाचें खाई त्यावर उलटे, किति हें दुष्ट मन !
दुग्ध पाजुनी जरिहि पोशिला साप टाकिना अधम गुण

कलुषा नच हा कलीच शिरला संभाजीच्या राज्यांत
कपट करोनी धूळिस मिळवी राज्य आमुचें निमिषांत ॥

वेढा पडला चहुं बाजूंनी 'दीन दीन' म्हणती यवन
भाले सरसावुनी सर्वही गेले त्यावर धांवून ॥

बेसावधशा स्थितांत असुनी, शस्त्रहि नव्हतें करिं ज्याच्या
केव्हां कैशी येइल वेळा कळति न लीला दैवाच्या ! ! ॥

पिंजऱ्यांत हा सिंह अडकला इलाज कांहीं चालेना
स्थिती तयाची काय जाहली पुढील मजला वदवेना ! ॥

* * *

एके दिनिं मी तुळापुऱाला गेलें संध्यासमयाला
गततेजाचें स्मरण होउनी धार लागली नयनांला ॥

अश्रुजलें त्या भरुनी वांटे वाहे तेथिल सरिताही
नरवीराची दुःस्थिति वघुनी अजुनी खळखळ तिचि होई ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

१५ अनारकली

+ ❦ : * : ❦ +

[चाल—उद्धवा शान्तवन०]

वांधिले मनोरे मोठे । ते सारे परि ढासळले
दावुनियां मोठी आशा । दुर्दैवे मज ठकवीलें
हें वैभव दो दिवसांचें । नाशाला कारण झालें

सौख्याचें होतां स्मरण
मम हृदय येतसे भरून
मज बरें वाटतें मरण

अपराध कांहि ना घडला । ये हाय काय नशिवाला ! ॥

हा दोर किती आवळिला । अंगाची होते लाही
मज जहर तरी पाजा हो । यातना सोसवत नाहीं
तडफडे जीव अनिवार । कशि कांवे तुम्हां ना येई ?

मज करा ठार छाडून
एक घाव तुकडे दोन
परि घेउं नका छळुछळून

हा प्राण घाबरा झाला । ये हाय काय नशिवाला ! ॥

थोडें तरि पाणी पाजा । किति कंठ कोरडा पडला
डोळ्यांत येतसे प्राण । व्याकूल जलाविण झाला
कां बघुनी हंसतां ऐसें । पसरितें पदर तुम्हांला

आधार कुणी ना मजला
मी अनाथ झालें अबला
जर मारी भूप जनांला

जाऊं मग शरण कुणाला ? । ये हाय काय नशिवाला ! ॥

नाहिं का दया तुम्हांला । समजतां तुम्ही मज कोण ?
जरि गरीब वरुनी दिसलें । तरि नाहिं कुलाची हीन
दुष्टांनो ! थोडें थांबा । मम प्राणसखा सेलीम—

येईल अतां धांवून
ही माझि दशा पाहून
टाकील तुम्हां छाटून

परि तोही कोठें दडला ! ये हाय काय नशिवाला ! ॥

प्रेमाचा सारीपाट । मौजेनें खेळत होतो
कल्पना न शिवली एशी । त्यांत दंग झालों होतो
हातांत घेउनी फांसे । खुळ्खुळुनी टाकित होतो

होती न कुठें सुरुवात
दुदेंवें केला घात
बेरंग होइ रंगांत

उधळून डाव टाकियला । ये हाय काय नशिवाला ! ॥

परि व्यर्थ दोष तुम्हांला । देउनी काय उपयोग
असतील नशीबीं जितके । भोगिले पाहिजे भोग
टाळणें शक्य ना कोणा । प्राक्तनांत लिहिला योग

मागल्या जन्मिं मी खास
कोणाच्या तरि प्रेमास
बिघडविलें करुनी द्वेष

हें योग्यच शासन मजला । ये हाय काय नशिवाला ! ॥

मम निरोप जाउनि कळवा । सत्वरीं जीवितेशाला
“प्रेमाचा आदर नाही । त्या जगांत राहूं कशाला ?
जो खऱ्या भक्तीचा भोक्ता । ऐशा त्या परमेशाला—

भक्तीनें अळविन त्यास
प्रेमाची किंमत ज्यास
मागेन खऱ्या न्यायास

तो देइल आश्रय मजला । ये हाय काय नशिवाला ! ॥

“संपला येथ सहवास । मम भेट अतां स्वर्गांत
विस्मृती तुला मम होवो । प्रार्थीन असें दिनरात
गुंफीन अश्रुची माला तूं येथिल तोंपर्यंत

न्यायेच राज्य चालीव
सत्याची आवड ठेव
धर्मावरि ठेवीं भाव ।

भजत जा नित्य ईशाला । हा प्रणाम राजा तुजला ! ॥”

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

१६ निसर्गसत्कार

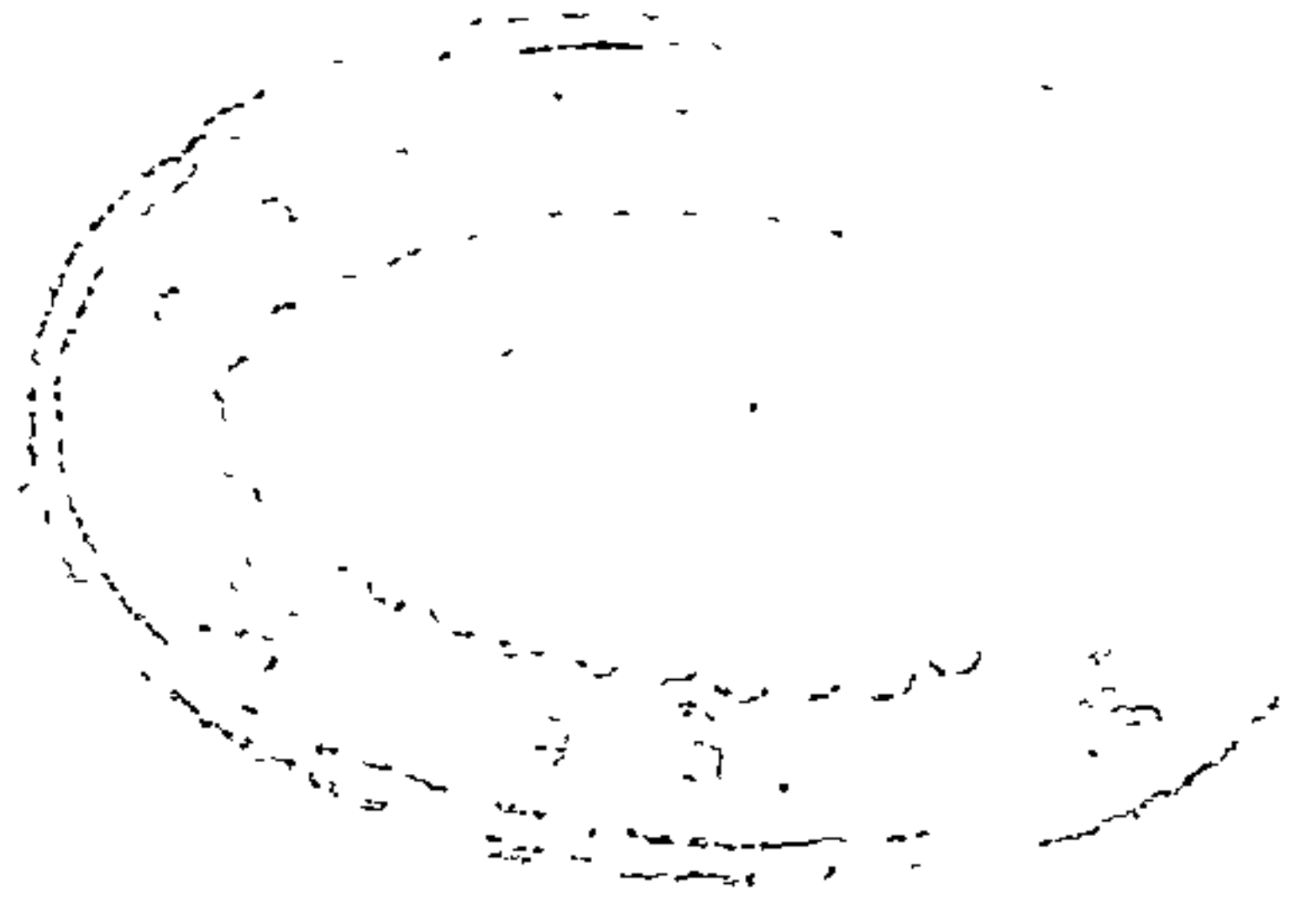
[वर्षाकालची पार्श्वभूमी]

चाल—भूपती खरे ते०

रवि तळपत असतां जल-धारा ह्या गळती ।
जणुं आनंदाश्रू सतेज त्वन्मुखिं जमती ॥
सुरधनू पसरलें दोन्ही क्षितिजा भिडतें ।
जणुं प्रेम तुझे हृदयास हृदय जडवीतें ॥
ह्या प्रसन्न झाल्या दिशा तुला देखाया ।
खळखळती ओहळ मार्ग तुला होण्याला ॥
पुष्पांवरि दिसती जलबिंदू बघ ठेले ।
कीं धरा निराखि तुज सजल लोचनीं विमले ॥
वृक्षांतुनि जातां कष्ट होति ते तुजला ।
हा वायु सारितो म्हणुनि दूर शाखांला ॥
रुतते मृदु चरणां कठिण भूमि फिरतांना ।
वृक्षांनीं तव पथिं हंतरिलें पर्णाना ॥
तुजसाठीं गाती वृक्षां पक्षी सकल ।
संगीतें पथिंचे श्रम तव ते हरतील ॥
वनवृक्ष तुजवरो करितो सुमवर्षाव ।
सुम सडा पडे हा पायदळीं, त्या सेव ॥
त्वकीर्तिगंधकुसुमांनीं शाखा लवल्या ।
हा दूत पवन वाहतां वल्लरी डुलल्या ॥

हों स्वच्छ सारसैं, हृदयें जणुं सत्कविंचीं ।
 आरसा तुजपुढें होउनि स्थित केव्हांची ॥
 बघ निसर्ग तत्पर पुष्पाभरणा द्यावा ।
 ईश्वरी-प्रसादा धारण करिं या समया ॥
 नेसण्या वल्कलें नैसर्गिक तुजपार्शीं ।
 कंचुकी पुष्पमय सौगंधिक पायाशीं ॥
 सुम सुमांस गुंफुनि कंचुकि रचिली घालीं ।
 स्तनभारावरणा अपुरी जरि ही पडली ॥
 लेबुनी अंगभरि माला विविधाकारिं ।
 दे कर्णि खोंचुनी मंजिरि शोभविणारी ॥
 हों निसर्गलेणीं लेबुनि विहरिशी येथें ।
 तुज रमवायाला सृष्टी तत्पर दिसते ॥
 नभपटीं करोनी मनोज्ञ रचना भारी ।
 बघ सांजसमयिं रंगवी निसर्ग-चितारी ॥
 सृष्टीचे पाहत नानाविध हे खेळ ।
 तूं असाच ना घालविशी सारा वेळ ॥
 त्वत्स्पर्श करितसे पावन वन तन्वंगी ।
 जणुं शकुन्तला तूं प्रवेशसी मन-रंगीं ॥

—स. र. पंतसचिव

1
2
3

•

ही रानफुलांची माळ तुला वध केली । कोमेजुनि गेली दीनवदन किति झाली ॥

१७ गुराखीण

—*~*~*—

[भूपती खरे ते०]

हा दिनकर गेला अस्ताला गे, पाहीं ।

खग्रास-ग्रहण जणुं आशा-अरुणा वाई ! ॥

हा नैराश्याचा भयाण अंधःकार ।

मम चित्त विदारी विस्मरलें घरदार ! ॥

मी आहे कन्या थोराची जरि सखया ! ।

तुजसाठीं झालें गुराखीण या समया ॥

ही रानफुलांची माळ तुला मीं केली ।

कोमेजुनि गेली, दीन-वदन किति झाली ॥

हे अश्रु ढालुनी नयन, राजसा ! शिणले ।

जल टिपुसभरीही त्यांत न आतां उरलें ॥

तूं चटक भेटिची प्रथम कशा लावियली ? ।

ही प्रेम-ज्योती तूंच मनीं पेटविली ! ॥

ही शोभत नाही आतां असली करणी ।

मी फसलें खचित्ताचि लागुनियां तव भजनीं ॥

ही वेळ असे बघ गाई परतविण्याची ।

तूं जात असे जई वेळ होइ सांजेची ॥

घरिं बोलत बोलत जात असूं प्रेमानें ।

मज विसर जगाचा पडला तव मधुवचनें ॥

—हें सर्व स्मरुनी हृदय भरोनी येतें ।

परि तुला निष्ठुरा ! कांहिं न त्याचें वाटे ॥

*

*

*

हे पशुपक्षी घरिं निजतिल आनंदानें ।

तुजविणें द्यावि मज काळझोंप देवानें ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

१८ रण-झंकार

—+*+*+*+*+—

[हिंदुपदपातशाहींतील एक दृश्य]

चाल—कौरव पांडव संगर तांडव०

वीर मराठे जमले मेळीं खड्ग लावुनी कमरेला ।
तानाजी त्यांमधें चमकला शुक्र तारकागणिं गमला ॥
म्हणे “ सिंहगड जिंकूं आपण, असे भवंसा मज सांचा ।
शिवरायाची आज्ञा मजला, कर माथ्यावरि भवानिचा ! ” ॥
मुंडासैं तें डोई बांधिलें, लटके कमरीं तरवार ।
सिंहाचा सरसावे छावा, छाति शोभते भरदार ॥
शिपाइ-बाणा अंगिं बाणला, प्राणाची पर्वाच नसे ।
' स्वामिकारिं हा देह पडावा ' हीच मनीषा मनीं वसे ॥
धनी बैसतां पाठीवरती फुरं करी तो अश्ववर ।
गमती रणझुंजारहि दोघे, अश्व तसा जैसा स्वार ॥
वाजीवरती हा रणगाजी चाले जयघोषा करित ।
स्वतन्त्रतेची करांत घेउनि ध्वजा फडकवी गगनांत ।
म्हणती ' हरहर महादेव ' ते सेना चाले उत्साहें ।
तानाजी हा विनी होउनी आघाडीस सदा राहे ॥
वीरश्री अंगांत फुरफुरे, मुखें झळकलीं तेजांनीं ।
' मारूं किंवा मरूं ' प्रतिज्ञा केली सगळ्या शूरांनीं ॥

वीरांच्या मुठि वळती वीर्ये, वाहु तयांचे प्रस्फुरती ।
क्रोधाग्नीही हृदयि धडपडे, ठिणग्या नयनांतुनि पडती ॥

वीरश्रेणी चाले भरभर, उठती मधुनी जयघोष ।
धूळीचा हा लोट उसळला, मळले त्यानें रणवेष ॥

अस्मानातें भिडले जाउनि धूळी-कण, हो कळोळ ।
भूमी, नभ हे एक जाहले, खड्ग-वीज चमके चपल ॥

चपला घेउनि ही घनमाला गर्जन-जयघोषा करित ।
अरिसेनेवरि पहा चालली स्वराज्य-झेंडा फडकवित ! ॥

—स. र. पंतसचिव

१९ चोरी

—*:*—

“ असशि चोरटी किति तूं कमले ! शोभे ना तुज हें !
विश्वसलों मी तुजवरि म्हणुनी देसी का फल हें ! ॥ ”

निजनाथाचें वचन परिसुनी अंतरिं घाबरली ।
काय चोरलें तिज स्मरेना, वृत्ती बावरली ॥

नयनशुक्तितुनि गालांवरती मौक्तिक ओघळले ।
सन्निध जाउनि निजनाथाचे चरण-कमल धरिले ।

स्फुंद स्फुंदुनि बोले बाला, “ असत्य किति वदतां !
दिसें भावडी तुम्हांस नाथा, म्हणुनि असें छळतां ! ॥

आजवरी मीं केली नाहीं कसलीही चोरी ।
कठोर असली वाणी तुमची जाते जिव्हारीं ॥

खास कुणी तरि कालकूट तें कार्णी ओतियलें ।
सांगा नाथा, पदर पसरतें, शरण तुम्हां आलें ! ” ॥

प्रेमें घेई जवळ तिज म्हणे, “ वेडी खचित सये, ।
सांग चोरिलें नाहिं काय तूं मम हृदया सखये ! ” ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

२० गवाक्षांतील सुंदरीस !

शून्यमुखीं बघशी गगनीं ।

मज सांग सांग तव काय मनीं ! ॥ ध्रु० ॥

पायापार्शीं बसे शाहिर

हृद्दीणेवरि धरितो सूर

राग आळवी तुझा निरंतर,

बोल त्याशिं तूं मधुवचनीं

मज सांग सांग तव काय मनीं ! १

तव विरहीं अशनाला टाकी,

अश्रू जमले नेत्र-तटाकीं,

ध्यास लागला तुझाच देखीं,

दया येउं दे विलासिनी !

मज सांग सांग तव काय मनीं ! २

निःश्वासांनीं रचिलीं गीतें

नटलीं प्रीतीच्या संगीतें,

तुझ्याच वर्णिलें कीर्तीतें,

रुसवा कां हा फिरफिरुनी ?

मज सांग सांग तव काय मनीं ! ३

वायु वाहतो तुझ्याच कवना,

भृंग गुंग त्वत्स्वरूपगाना,

केली कविनीं तुजवर रचना,

रोष असा कां दासजनीं ?

मज सांग सांग तव काय मनीं !

—स. र.

२० गवाक्षांतील सुंदरीस !

शून्यमुखीं बघशी गगनीं ।
मज सांग सांग तव काय मनीं ! ॥ ध्रु० ॥
पायापाशीं बसे शाहिर
हृद्दीणेवरि धरितो सूर
राग आळवी तुझा निरंतर,
बोल त्याशिं तूं मधुवचनीं
मज सांग सांग तव काय मनीं ! १
तव विरहीं अशनाला टाकी,
अश्रू जमले नेत्र-तटाकीं,
ध्यास लागला तुझाच देखीं,
दया येउं दे विलासिनी !
मज सांग सांग तव काय मनीं ! २
निःश्वासांनीं रचिलीं गीतें
नटलीं प्रीतीच्या संगीतें,
तुझ्याच वर्णिलें कीर्तीतें,
रुसवा कां हा फिरफिरुनी ?
मज सांग सांग तव काय मनीं ! ३
वायु वाहतो तुझ्याच कवना,
भृंग गुंग त्वत्स्वरूपगाना,
केली कविनीं तुजवर रचना,
रोष असा कां दासजनीं ?
मज सांग सांग तव काय मनीं ! ४

—स. र. पंतसचिव

२१ आळवणी

—*—

(चाल—चंद्र चवथिचा०)

हृदयरंजना !

प्राणजीवना !

चरण-कमल दाखवुनी रिझवि मन्मना ॥

नाहिं आसरा

जीव बावरा

होय जलावीण जसा मीन घावरा ॥

मधुर बांसरी

वाजवी हरी !

अधिर ऐकण्यास सख्या ! फार अन्तरीं ॥

प्रेम दाविसी

हृदय चोरिशी

भुरळ पुरी घालुनियां पाडिशी फशीं ॥

धीर साहिना

पळभरी मना

व्याकुल मी दर्शन दे त्वरित मोहना ! ॥

वंचना पुरे

राग सोडिं रे

तृषिता मी, प्रेम-मेघ काय ओसरे ? ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

२२ विसरिन कॅवि तुला ?

(चाल—पांखरा, येशिल का परतून ?)

जग उफराटेँ फिरलें जरि हें विस्मृति हो न मला,
राजसे, विसरिन कॅवि तुला ? ॥ ध्रु० ॥

दूर विदेशीं कुठें राहिलों,
गिरि-सरितांनीं जरि वेढियलों,
जनपरिवारीं जरी रंगलों,
तारि करिं स्मरणाला । राजसे, विसरिन कॅवि तुला ? ॥

कुठेंहि जातां गगन बरोबर
तशी तुझी मनिं मूर्ति मनोहर,
त्वन्नामानें भरे मदन्तर
नाहिं विसर पडला । राजसे, विसरिन कॅवि तुला ? ॥

भालावरचे कॅस सांवरिं
पदर गळाला तोहि आवरीं
त्वन्मुखिं रमतां दृष्टि बावरी
आठविं समयाला । राजसे, विसरिन कॅवि तुला ? ॥

गुह्य सांठलें ओष्टांमध्ये
प्रेम दाटलें नेत्रांमध्ये
गान खेळलें भूकामध्ये
वाव कसा दिधला ! । राजसे, विसरिन कॅवि तुला ? ॥

युगायुगान्तरि हृदयि कौडुनी
ठेविन तुझि ही प्रतिमा रेखुनी
काळ पुसाया शक्त न इथुनी
जडली चित्ताला । राजसे, विसरिन केंवि तुला ? ॥

‘ आवरणें ’ देहांना गणती
किती जरी तीं फाटुनि जातीं
“ अमर राहतो आत्मा ” म्हणती
तेंवी तूं विमला । राजसे, विसरिन केंवि तुला ? ॥

—स. र. पंतसचिव

२३ रति

—*:*—

घडवीं शिल्पिवरा !

आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ ध्रु० ॥

बसलें मी किति वेळां पेशी,
निरखुनि अजुनी किति किति बघशी !
कल्पना तुला न सुचे कैशी ?

विलंब हा न बरा,

आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ १ ॥

नांव तुझे जगिं बहु दुमदुमतें,
तव विख्याती ऐकत होतें,
म्हणुनिच मूर्तीसाठीं बसतें,

व्यर्थ कीर्ति नृ-वरा !

आतां, लाविशि कां उशिरा ! ॥ २ ॥

कोमल कल्पकता बुद्धीची,
अपूर्व चतुराई हाताची,
आज लोपली कोठें साची ?

मोहित बुद्धि नरा !

आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ ३ ॥

‘रति’ मूर्तीकरितां निवडोनी
पाचारिशि मज स्वयें येउनी,
‘बघूं तुझी चतुराई’ म्हणुनी

करांत माझ्या फल अपुन्यां । गुंतविशीं तूं मज या ठाया,
वेळ किती घालविशी वाया । आवरिं नयनशरा

आतां, लाविशि कां उशिरा ?

—रति, पृ. ३९]

तुझिया येत घरा,
आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ ४ ॥

विमोहुनीयां जाइ त्वन्मती
भासशि मजला निश्चल मूर्ती,
'घडवि कुणाची कोण आकृती'
मोह पडेल परा,
आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ ५ ॥

वागशि मजशीं समजुनि 'स्वामी',
सामान्य स्त्री आहे का मी ?
त्वदर्थ ना मी आलें धामी ?
सोडुनि विनय जरा,
आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ ६ ॥

अर्ध अंग मीं उघडें केलें,
मूर्तीसाठीं म्हणुनी बसलें,
शिशिर रोमांचित किति झालें ।
संपवि 'रति' चतुरा !
आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ ७ ॥

करांत माझ्या फल अर्पुनियां
गुंतविशी तूं मज या ठायां,
वेळ किती घालविशी वाया,
आवरिं नयनशरा
आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ ८ ॥

बघशी मजला अतृप्त नयनीं,
आरंभहि ना मूर्तिस अजुनी,
गेलें बाई ताटकळोनी,

जाऊं काय घरा ?
आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ ९ ॥

जीवन निर्जीवा देणारा,
सौंदर्याला वाढविणारा,
अमरपदीं जो मज नेणारा,
ये कां स्थैर्य करा ?
आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ १० ॥

घडण करोनी ह्या मूर्तीची
प्रचीति दाखविं कौशल्याची,
पुरविन इच्छा मग तव मर्निची,
कळला हेतु पुरा,
आतां, लाविशि कां उशिरा ? ॥ ११ ॥

—स. र. पंतसचिव

२४ विकल्प

“ कुठें चालली थाट करोनी स्वारी या वेळीं ।
वेळीं-अवेळीं हिंडायाची संवय तुम्हां जडली ॥

काय बोलतें, लक्ष नाहिं ना ?—ठाडक हें मातें ।
नेहमिंचें हें वर्तन असलें—मीच कशी जातें ! ” ॥

“ थांब, रागवूं नको सखे तूं, होतों नादांत ।
ड्रेस करोनी थाटाचा मी पाहाया जात ॥

चित्ताकर्षक असे सखे ती, सुचे न मज काज ।
तिच्याविषयिंच्या करित कल्पना बसलों मी आज ॥

प्रेमा तुजवरि असे, परी तूं आज तुच्छ मजसी ।
तिज विषयीं मी अधीर झालों, कोपें कां बघसी ? ॥

नाद नसे मज दुसरा कसला, आवड तांच भारा ।
तिज बघतांना आनंदानें फुलुनी मन जाई ॥

जळफळशी कां ? होय, समजलों, वेडी तूं साच ।
जात असें मी बघावयाला ती ‘ टेनिस-मॅच ’ ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

२५ खरडलेली कविता

(चाल—वसंती बघुनि मेनकेला०)

तुजविणें कंठूं दिन कैसे ?
झालें सारें शून्य जगत हें, लागे मजसि पिसें ॥

केधवां भेट मला देसी ?
व्याकुल झालें हृदय तुजविणें, कां ऐसैं छळिसी ! ॥

किती ही निष्ठुरता धरिसी !
मना यातना देसी नाथा ! शोभे ना तुजसी ॥

दाविलें प्रेम पूर्विं मजसी
परि दिसतां मी भोळी तुजला, फर्शीं पाडिलेंसी ॥

शब्द का हाच राखलासी ?
' सोडुनि तुजला नच राहिन मी ' ऐसैं वदलासी ॥

उघडुनि हृदय कुणा दावूं ?
हृदयीं चाले तळमळ सखया, कुणापुढें गाऊं ? ॥

बरें तें मरण मला वाटे
भयद् एकलें जीवन खचितचि मरणाहुनि खोटें ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

२६ तन्हा वेगळी ह्या प्रेमाची—

(चाल—चंद्रकान्त राजाची०)

माहित नव्हते स्मरराजाचे खेळ नवोनव हे ।
पुष्पासम मी विहरत होतें—निराशंक राहें ! ॥
प्रेमाची मज दीक्षा दिधली मदनमान्त्रिकानें ।
भारुनियां मज पुरुष बांधि हा प्रेमळ पाशानें ॥
'प्रेम', 'प्रेम' मज ठाउक नव्हतें असल्या रीतीचें ।
परि बाई मज वेड लाविलें त्यानें प्रेमाचें ॥
जवळ बसावा मजसन्निध हा सतत मला वाटे ।
जातां निघुनी नेत्रांमध्ये अश्रुपूर दाटे ॥
जवळ बैसुनी पाठीवरुनी कर फिरवित राहे ।
नितान्तसौख्या मूकवदन मी उपभोगित राहें ॥
मधु वदनांतिल लुटुनी लोचट हंसत बघत राही ।
जुलुम किति हा अधरांवरती ! राग मला येई ॥
• घेई पटपट कितीं चुंबनें माझ्या वदनाचीं ।
गणती कसली अगणित प्रेमीं होइ चुंबनांची ! ॥
हातामधल्या पदरानें मीं तोंड पुसुनि बोलें, ।
“ ताळ सोडला आपण अगदीं ! वर्तन हें कसलें ! ! ” ।
आईबाबा यांचें होतें प्रेम मला विदित ।
परि मी कधिही अश्रुसिचना होतें ना करित ॥
तन्हा वेगळी ह्या प्रेमाची—चुटपुट मनिं वाटे ! ।
शून्य भासतें जग त्यांच्याविण, प्रेम न कधि आटे ! ! ॥

—स. र. पंतसचिव

२७ प्रेमाच्या तीन अवस्था

[दर्शन, सान्निध्य आणि एकरूपता]

देहाच्या जैशा तीन अवस्था असती ।
तैशाच जगामार्धि प्रेमाच्याही दिसती ॥

युवयुवति प्रथम जें परस्परांना बघती ।
सौंदर्य विलोकुनि एकमेक बावरती ॥

अनुरक्त होउनी चोरुनि दोघें बघती ।
मग दृष्टिक्षेपें मूकभाषणा करिती ॥

हृदयिंचा समजतां परस्परांना भाव ।
नावरे त्यांस मन, घेइ दर्शना धांव ॥

या अशा रीतिनें जातां कांहीं काळ ।
नच तोषविती त्यां मुके स्मितात्मक बोल ॥

मग दोघांच्याही गांठी भेटी होती ।
सहवासिं रंगुनी मित संभाषण करिती ॥

संकोच हळुहळू कमीकमी मग होई ।
दोघांच्यावांचुनि दोघां करमत नाहीं ॥

बहु आनंदानें काळ जाइ दोघांचा ।
भूवरी उतरला वाटे स्वर्गच साचा ॥

भेटती, बोलती, वेडीं दोघें होती ।
मनिं नकळत त्यांच्या प्रेमांकुर उद्भवती ॥

गुजगोष्ठी करिती प्रेमभाव मनिं दाटे ।
त्यापुढें अखिल जग तुच्छ तयांना वाटे ॥

पळभरी साहवे विरह न एकामेकां ।
जणुं 'लैलामज्जू' गमती सर्वा लोकां ॥

कधिं रुसती फुगती अबोलाहि कधिं धरिती ।
परि दर्शन घडतां सर्व राग विस्मरती ॥

ऐशाच प्रीतिच्या नाना लीला करिती ।
बोलती किती तरि नाही त्याला गणती ॥

जनरूपी कांटे प्रेमामध्ये असती ।
मधिंमधीं येउनी वियोग त्या घडवीती ॥

'प्रेम हें काय,' मी सांगुं कसें सकलांना ? ।
जाणतील त्याचा अनुभव आहे ज्यांना ! ॥

परि पुढें हेंहि सांनिध्य अपूरें वाटे ।
सर्वदा असावें निकट तयांना वाटे ॥

मग देव-ब्राह्मणांदेखत शुभ समयाला ।
लावुनी विवाहा जोडिति परस्परांला ॥

सहधर्मचारिं तीं अपूर्वसुख अनुभविती ।
अद्वैतभावना हृदि त्यांच्या दृढ होती ।

जरि दोन शरीरें सर्व जनांना दिसतीं ।
परि हृदयें त्यांचीं एकरूपता वरितीं ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

२८ हृदी मन

[चाल—सरल वृत्तिची सरलमनाची०]

प्रेम सारखें हृदय-तुरुंगीं कोंडुनि ठेवियलें ।
सख्या ! कुणाला नच केव्हांही समजुनियां दिधलें ॥
नयन न धाले कधिंही, बघण्या उत्सुक किति झाले ।
त्याच क्षणें मीं थांबविलें त्यां जरि भरुनी आले ॥
तुज भेटाया पाय सरकती पुढती वेगानें ।
आज्ञा करुनी त्यांस फिरविलें मार्गें कष्टानें ॥
सुखित होउनी हंसूं येतसे मूर्तीं तव दिसतां ।
दृष्टि फिरवितें तरिही बाई ये ना आवरितां ॥
अधर स्फुरती सुधा सेवण्या, शोष जिवा पडला ।
' दुर्लभ अमृत ' असें पटविलें वेड्या चित्ताला ॥
आलिंगाया आतुर होती बाहु सदा राया ।
सहस्र यत्ना सतत करोनी आवरिली काया ॥
हृदयामधुनी शब्द भरभरा येती ओठांत ।
तेथुनि परतवितें मी त्यांना फिरुनी हृदयांत ॥
सर्व इंद्रियें झगडतिं जेव्हां उत्सुक होवोनी ।
मनास माझ्या तदा रिझवितें गाणें गावोनी ! ॥

—स. र. पंतसचिव

२९ दुर्दिन

—*~*—

[एका हताश मनुष्याची मनःस्थिति वर्णन केली आहे]

नेभ भरलें सारें कृष्णवर्ण मेघांनीं ।

पसरली आयुवरि जणुं निराशा-रजनी ॥

अंधार गुहेंतिल काय संकलित झाला ।

मम आयुष्याचा पुढिल मार्ग झांकियला ! ॥

अंगास झांबतें वारें चहुंबाजूंनीं ।

कीं जननिंदा ये दुःसह माझ्या कानीं ॥

नसनसा थरारति झांबे अंगा वारें ।

जाणार आयु कां असेंच माझें सारें ! ॥

हा समीर हालवि प्रचंड वृक्षा वेगें ।

जणुं पर्णाचा हा समुद्र खवळे रागें ॥

• मम हृदयाची जणुं वृक्ष करितसे साथ ।

हे विचार-झंझावात पसरतां तेथ ॥

सरिवरती येती सरि ह्या पर्जन्याच्या ।

दुःखास वर्षिती दूती नैराश्याच्या ॥

कडकडति नभान्तरिं चपला आनंदानें ।

मम शरीर कांपे थरथर तें भीतीनें ॥

मम मनःस्थितीला सृष्टि दिसे अनुकूल ।

भीषणता वाढे होतां सायंकाल ॥

ही आली जाया शिवालयाला दारीं ।
ही नूतन प्रतिभा माझ्या दुःखा वारी ॥
जणुं चित्क्षोभाचीं पटलें सारित दूर ।
ही संध्या उधळित येत गुलाल अबीर ॥
पसरली कपोलावरती हंसरी सांज ।
मम हृदयीं चढवी बाला प्रीती-साज ॥
—मग हांसत गेलों करांत कर गुंफोनी ।
मस्तकें ठेविलीं पिंडिवरी दोघांनीं ॥
मनिं भक्तिरसाचे वाहत असतां पाट ।
मनुज कां घावी चित्क्षोभाला वाट ? ॥

—स. र. पंतसचिव

३० अनुतापांत

[प्रिय पत्नीचा त्याग केल्यानंतर तिच्या पतीस
झालेला पश्चात्ताप]

(अभंग)

तुजसी सोडून । येई मी निघून ।
आपण होऊन । एकाएकी ॥

प्रेमा सोडीयला । अवमान केला ।
खर शब्दशारा । सोडीयले ॥

खोट्या सुखाशेनें । तुजसि त्याजिलें ।
कांहीं न वाटलें । माझ्या मना ॥

निर्मल मनाची । प्रेमळ जीवाची ।
शरीर व्याधीत । सोडी तूतें ॥

पूर्वसंचिताचें । देणें घेणें होई ।
जन्मांत या येई । भोगावया ॥

माझी ग्रहदशा । मजसि छळिते ।
तुजसि गांजिते । माझ्या हातीं ॥

डोळीं अश्रू ठेले । तरी न मानिले ।
चित्त न द्रवलें । माझे क्षण ॥

हृदयीं उमाळा । बोलशी वचाला ।
तरी न मनाला ॥ पीळ पडे ॥

ईश्वरानें जरी । तुज दिली वाणी ।
पाझर न आणी । हृदयाला ॥

ज्ञान एवढेंसैं । सिंधुमध्ये बिंदु ।
तुज दीनबंधू । बोलवीतो ॥

तुझी विनवणी । निश्चयानें झणीं ।
आणिलही पाणी । दगडाला ॥

परी मन माझें । त्याहुनी कठिण ।
पळहि द्रव न । आला तया ॥

देवते, देवते । तुजसीं छलिलें ।
अंजुनी न झालें । शान्त मन ॥

वृथा दोष दिला । वृथा रोष केला ।
वृथा नाश केला । माझा मींच ॥

‘विपत्काल येतां । सोडोनिया जाती ।
‘सर्व नातीं गोतीं’ । लोकीं भाण ॥

तेचि सऱ्य वाटे । मींही हेंच केलें ।
परी पस्तावलें । नाहीं मन ॥

शरीर व्याधीत । असतां गांजत ।
सोडोनीया तूस । आलों येथें ॥

दीनवाणी दृष्टी । अस्वांची वष्टी ।
आठवोनी कष्टी । मन होतें ॥

क्षमा करावया । दया प्रेम ठेवा ।
कर्धीं न अटावा । तुझ्या ठायीं ॥

कर्धीं काळीं होतां । मज अनुताप ।
तव हृदयांत । ठाव देई ॥

पापाचा कीटक । पापांत गुंतला ।
 धनीपणा आला । पापाचाच ॥
 पापाचे हे घडे । रिकामे अद्यापी ।
 तंव पाप दापी । माझ्या मना ॥
 भरुं दे हे घडे । तोंवरी न घडे ।
 स्मरणाचे घडे । तुझे देवी ॥
 जन्मांत या नाहीं । सौख्य होणें तूतें ।
 तूंच कारणातें । ओळखसी ॥
 मार्गें परतणें । शक्य नाहीं आतां ।
 त्याग हा एकदां । झाला झाला ॥
 पुढील जन्मांत । तुजसि सेवून ।
 पापें निस्तरून । निश्चयानें ॥
 या जन्मांचें हें नातें । बोलतां ना येई ।
 बाहूँ कैसें 'आई' । जन्मांत या ॥
 प्रेम तुझें वाटे । आईचें बाळासीं ।
 हांकारुं तुजसी । 'आई' कैसें ॥
 पुढील जन्मांत । तुझ्या पोटीं येतां ।
 देह सार्थकता । घडेलची ॥
 तुज सुखवोनी । तुजसि सेवूनी ।
 नर-कुडींतुनी । सुटेन मी ॥
 वदूं काय तूतें । मन्मन जाणिसी ।
 वाचा खुंटे ऐसी । एकाएकीं ॥

—स. र. पंतसचिव

३१ आगमन

—+++*+++—

[चाल—केशवकरणी०]

करकमलावर वदन ठेवुनी वाला वसली निशीं ।
कोणाची तरि वाट बघे ती उत्सुकतेनें अशी ॥

सरल वृत्तिची असुनी—चित्तें विशुद्ध गंगेपरी ।
हास्य मुखावरि खेळत होतें मधुर बालकापरी ॥

आकाशाला दृष्टि लाविली सहज तिथेनें वरी ।
नभही होतें निरभ्र सारें सखिच्या हृदयापरी ॥

वाट बघोनी थकली, सुकुनी गेली तन्मुखकळी ।
नैराश्यानें दुःखित होवुनि उदासीन जाहली ॥

तांचि, व्यापलें नभ मेघांनीं अभ्रें आलीं वरी ।
सर्वहि काळें गगन जाहलें निराश चित्तापरी ॥

वेळ लागला यावयासि कां ? उमज तिला ना पडे ।
नाना शंका मनांत येवुनि हृदय तिचें धडधडे ॥
तांचि गडगडे गगनीं सुचवीं पडेल पाउस निशीं ।
चमकुनि झटकन वीजहि जाई भयभित तरुणी जशी ॥

तांचि वाजलें दार म्हणोनी वळुनि तिनें पाहिलें ।
प्रियपति दिसतां आनंदाथू नयनान्तरिं दाटले ॥

शंका गेल्या साज्या झालें वदन पुन्हां हांसरें ।
आनंदांनै खुलली मनिचें दुःख तिच्या ओसरे ॥

वृष्टी झाली पर्जन्याची खळखळ जल पाझरे ।
प्रियपतिहृदयीं रमणी रमली, दुःख कोठलें उरे ? ॥

पर्जन्याची वृष्टी होई येती सरिवरि सरी ।
वृष्टि थांबतां गगन जाहलें निरभ्र पूर्वींपरी ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

३२ शिल्पकार*

—+++\o+++\—

[चालः—हरिची भगिनी म्हणे सुभद्रा०]

संगमरवरी पुतळा निशिदिनिं कष्ट घेउनी बनवीला ।
एकान्तप्रिय शिल्पकार मग तद्रूपीं रंगुनि गेला ॥

‘जन नच कोणी भेटावें’ ही इच्छा त्याच्या चित्तांत ।
पुतळा घडवी कल्पकतेनें हृदय ओतुनी त्याच्यांत ॥

हृदयामधल्या कोमल मोहक रची भावना मूर्तींत ।
भान लोपलें जगाविषयिचें, चित्त गुंतलें त्याच्यांत ॥

भावनामया करणी बनली, भावनाहि तन्मय झाली ।
मनांत खेळवलेल्या स्त्रीला मूर्तीरूपा आणियली ॥

जन येती जे शिल्पक-गेहीं वानिति तिजला प्रेमानें ।
निर्माता जन-हृदयाकर्षक झाला मग हा यापरिनें ॥

शिल्पक प्रीती तिजवर वितरी त्यास कुठेंही करमेना ।
संनिध तीच्या सहवासप्रिय बसे न कोठें जाईना ॥

गुलगुल गोष्टी तिजसह बोले, भान न राही देहाचें ।
ध्यास लागला निजकृतिचा त्या, वेड लागलें प्रेमाचें ॥

स्फुंदुनि स्फुंदुनि रडे विचारा प्रेमकहाणी कथी तिला ।
वाहूंमध्ये घेउनि तिजला हृदया जडवी हृदयाला ॥

* पाश्चात्य पुराणांतील Pygmalion नांवाच्या मूर्तिकाराच्या गोष्टी-
वरून सुचलेली कविता.

तद्वक्षीं निजमस्तक अर्पुनि वसे कल्पनासम्राट ।
 अश्रु कठिनवक्षावरि गळतां तत्कान्ती ध्रुवुनी जात ॥
 एके दिवशीं दृषद्-रमणिला हृदयीं घेउनि हा वैसे ।
 चमत्कार जाहला, वाटतें ईश गर्हिवरे दया-रसें ! ॥
 प्रतिमा-वक्षःस्थल निःश्वासें हलूं लागलें—त्या भासें ।
 तद्दृश्यध्वनि निजहृदयान्तरिं ऐकाया त्या येत असे ॥
 बाहूंमध्ये सांपडलेली हळु हळु हाले प्रतिमा ती ।
 मिठी मारिली तिनें शिल्पका झाली त्याची स्तिमित मती ॥
 नेम ईश्वरी अपूर्व असला कसा कळावा नर-मतिला ! ।
 कोठुनि केव्हां किंवा कैशी दया येतसे ईशाला !! ॥
 रूपसुंदरा प्रस्तरमूर्ती भावनामया कशि झाली ! ।
 शिल्पकार-भावना-तरंगीं सजीव हाले वेल्हाळी ! ॥
 सकल आयुचें सार्थक झालें, श्रमास त्याच्या फळ येई ।
 जीवनांतल्या पुण्यविंदुचा अफाट सागर जणुं होई ॥
 दृषद्-कुमारी—नव्हे नव्हे ही सजीव लागे बोलाया ।
 “प्रेम वितरता अभागिनीवरि अमोल ऐसें कां राया ? ॥
 शापभ्रष्टा होउनि आलें जगिं अल्पक्षण निवसाया ।
 स्थान हेंचि मज योग्य वाटुनी प्रवेशिली मग ही काया ॥
 हाय ! दाय ! परि तुमचें वसलें भूर्तीवरती ह्याच मन ।
 क्षणभर घडला परिचय तुमचा, आतां जाणें सोडून !! ” ॥
 “अखंड तव सहवासिं असावें, सख्ये, जीवनहेतू हा ।
 तुजविण जगतीं, असार जगतीं, जीव नको क्षणही देहा ॥
 आयुष्यांतिल क्षणक्षण वेंचुनि तुझ्याचसाठीं घालविले ।
 मद्भाग्यें तूं सजीव झालिस—आत्म्याचें सार्थक झालें ! ॥

मदश्चुपातें जीवनशक्ती तवान्तरंगीं संचरली ।
 मन्निःश्वासें श्वास तुझा हा वाहुं लागला भुवनतलीं ॥
 अश्रु दवडुनी कविवर निर्मिति प्रियेस परि ते काव्यांत ।
 भाग्यवान किति शिल्पक त्यांना आकृति देतो जगतांत ॥
 तुझ्यावरोबर जीवन आतां माझ्या देहांतिल जावो ।
 तूंच तूंच अंतरीं विसांवा, त्वद्रूपान्तरिं लय होवो ! ” ॥
 “ मलाहि वाटे अपूर्ण जगिं या कशास वसतां राया हो !
 प्रेम अढळ तव मजवरती जर प्रेम-प्रभु अमुचा राहो ! ॥
 प्रीतीनेंही मुक्ति मिळविती; स्वर्गीं मजसह चला चला ।
 अपूर्ततायुत संसाराला धिक्कारुनि या जगताला ! ” ॥

* * *

अन्यदिनीं मग नितान्तशान्ती भरली शिल्पक-गेहांत ।
 गेले तेथें जन देखाया—दिसलें तेथें परि शान्त ! ॥
 दृषद्वलेच्या वाहुंमध्ये पुतळा पुरुषाकृति दिसला ।
 रूप शिल्पकासमान होतें, प्रत्यक्षासम तो गमला ॥
 पृच्छा करिती एकांमेकां, “ कोठें शिल्पक गेला हा ।
 दृषद्रमणिच्या वाहुंमध्ये स्वतां घडवुनी निजदेहा ? ” ॥

—स. र. पंतसचिव

३३ आशा

जेव्हां मी तुज पाहतों, मज गमे, भेटेन स्वप्नीं तुला,
त्वत्संपर्कज पूर्ण तोष परि तो भोगीन काव्यांतला ।

भेटीची हुरहूर नित्य जडली —अज्ञात आशा मला !
काव्यानेच तुला समीप करणें हा मार्ग हातांतला ! ॥

निद्रेमार्जि सुहास्ययुक्त सुचिरे, मूर्तीं तुझी पाहिली
स्वप्नीं येउनि तूं मला सुखविण्या युक्ती अशी योजिली ।

सृष्टीमार्जि अशक्य सर्व असतें, स्वप्नांत सीमा नसे !
स्वप्नीं, काव्यि तुला सदा मिळवितों, येवें कधीं ना फसे ॥

भूपृष्ठांत जधीं निदाघसमयीं पर्जन्यवृष्टी झडे
काले भिन्न नभांत मेघ जमती, जें चंद्रमाही दडे ।

धारापात पहावयास सुचिरें, जाशा गवाक्षीं तधीं
—वाटे, अक्षय राज्य संतत करी हा चंद्र चित्तामधीं ॥

पाठीमागुनि येउनी कर तुझ्या खांद्यावरी ठेउनी ।
मी सांगेन निजव्यथा हृदयिंची प्रेमाश्रुतीं न्हाउनी ! ॥

—स. र. पंतसचिव

३४ पुष्पास !

—+++*+++—

[चालः—आम्रमंजिरी तशी गोजिरी०]

सरल वृत्तिची, सरल मनाची, अजाण वनहरणी ।
फुलामुलांची वालिश-मूर्ती, ये मन्मनहरिणी ॥
नामसार्थता तुझेच ठायीं साफल्य पावे ।
क्षणांत वदता कट्टु वचनांनीं सुकोनियां जावें ॥
प्रभातकालीं दंवप्रीतिनें हर्षभरित व्हावें ।
वेलीमाता-अंकावरती दिना घालवावें ॥
दुःखाची क्षण झुलुकहि तुजला कधीं न लागावी ।
ईशापार्शीं पुष्पा ! विनवीं—आशी ही घावी ॥
तुजसाठीं जें मनांत वाटे तुला न समजावें ।
मनिंचें हितगुज मनांत माझ्या विरोनियां जावें ॥
स्वार्थीं प्रीती नुमजे तुजला खोट्या जगताची ।
अजाण पुष्पा ! जगांत मीही असेन तसलाची ॥
आनंदानें प्रेमानें तूं गात सदा जावें ! ।
स्वगुण-सुवासें चलाचलांना वनांत डुलवावें ॥
प्रफुल्ल पुष्पा ! तुझी टवटवी अशी सदा राहो ! ।
जग-तापें ती कधीं न सुकावी !—मनिंचा हा लाहो ! ॥
परी म्लान्ता पुष्पा ! वरिशी नलिनी-दलजालीं ।
तुज देखुनि ही हर्षित सृष्टी सुकोनियां गेली ॥
नटव्या जगता त्वदीय न कळे प्रीती स्वर्गाय ।
अजाण मानव कविला पुष्पा ! कशी असे गेय ? ॥

त्वद्गुणगंधा नच तव रूपा भृंग येइ भुलुनी ।
 अब्हेर त्याचा करुं नको तूं—होइल खिन्न मनीं ! ॥
 गुणपासंगा त्वदीय नाहीं अलि हा येणार ।
 कठोर, निर्गुण भ्रमत भ्रमर हा मनांत झुरणार ! ॥
 मधु चाखाया नच हा येई सुवासगुणलुब्ध ।
 नको, राहुं दे प्रीति तयाची मनिची मनिं स्तब्ध ! ॥
 सदासर्वदा सुखांत गानीं गुंगुनियां जावें ।
 आशा बांधी भ्रमर सदा ही—म्लान कधिं न व्हावें ॥
 हृदयाची ना जाणिव जगता; मति कष्टी झाली ।
 परते येथुन; पुष्पा ! येइल भ्रमर न कधिं जवळी ! ॥
 उभ्या जगाची आकांक्षा तव सपूरत व्हायाची ।
 अतांच सुकणें यापरि न रुचे मातें केव्हांची ॥
 लता-सुमाता तुझ्याचसाठीं पाहीं दिन कंठी ।
 सुखदुःखाच्या ज्याच्या त्याच्या असती या गांठी ! ॥
 तुज पतिदेवाचरणीं घाया झटते तव माता ।
 हाय ! हाय ! मी कशास येऊं यामध्यें आतां ! ॥
 कुठेंहि राही, सुखांत राही, दुसरि न मज आशा ।
 चपला चमके नभांत दीप्ती जाई झणिं नाशा ! ॥
 तुज वाहुनि पति-देवा, होइल माता धन्य अशी ।
 सार्थक होतां तव देहाचें सुख होइल मजसीं ! ॥

× × × × ×

निःश्वासांनीं रचिलीं गीतें—काय इथें माझे ? ।
 वाचुनि वाचुनि तीं तीं फिरुनी माझे चित्त रिझे ! ॥

—स. र. पंतसचिव

३५ पर-पुरुष

गणगोताची आशा सरली संसाराला हात धुतले ।
जीव घेवो लग्नाचे नवरे पर-पुरुषीं हें मन रतलें ॥

+०+

—परशराम

(चालः—दासि ऐसें मानुनियां०)

गोड गोड बोलुनियां मन माझें चाळविलें ।
पतिपासुनि तोडुनियां निजठार्यां गुंतविलें ! ॥ ध्रु० ॥
पतिपार्शीं रत होतें, संसारीं गोडि वसे ।
मधुरवाणि परिसुनि परि मी, बाई, गोधळलें ! ॥
पतिचें बंधन नडलें, 'मी'पण सासू दापी ।
मुक्ति शील ऐकुनियां रात्रीं किति बावरलें ॥
पांघरणें मायेचीं दूर सारिलीं हलकें ।
पतिमंचक सोडुनियां 'सावधान' मी उठलें ! ॥
भीति-केश आंवरुनी पर-पुरुषाकुलचित्ता ।
उशि ठेविलि मम जागीं—पतिराजां चकवीलें ॥
गर्व-पाडलांचा ना केला आवाज मुळीं ।
लोभ-पाटल्यांना मीं मुळिं नाहीं वाजविलें ॥
भ्रम-निद्रेमाजि पती, पर-पुरुषीं रत जाया ।
मूढा त्या नाकळलें—'संसारांतुन उठलें' ! ॥
ज्ञान-दार जें खिळलें उघडीलें हळु हळु तें ।
अभिसारा उत्सुक मी दारामधुनी गेलें ॥

दास्याचा उंबरठा ओलांडीं मी मुक्ता ।
बाहू मी उभवोनी रमणाच्या गळी पडलें ॥
देहाचा विसर पडे भीति-लाज सोडियली ।
पतिला मग कोण पुसे ? पर-पुरुषा ! तुज भुललें ! ॥

—स. र. पंतसचिव

३६ शीर्णपुष्प

—***—

[राग—कालिंगडा; ताल—दादरा.]

(चाल—रामनाम भजन करो०)

सखया ! हृदया त्यजिसी तुडवुनि निर्दयपार्यीं ।
शीर्ण पुष्प सोडुनियां जेंवि मधुप दुरि जाई ॥

हाय ! हाय ! काय असा सौख्यभाग संपला ! ।
हृदय बधिर तव होई, प्रेमसूर्य लोपला ॥

भेट तुझी या पुढतीं होइल मज सांग कशी ।
प्रेमाग्निंत पडलें मी नादीं लागून फशीं ! ॥

चित्त तुझें बघ रिझतें कोठेंही स्वैर जर्गीं ।
कर्तव्यें तुजपुढती रोज उर्भीं नित्य नवीं ॥

हाय ! हाय ! कंठु कशी दर्शनाविना दिना ।
नयनांनीं तुज पिउनी जगवितसें जीवना ! ॥

स्नान करित मी होतें, आला तव रव कार्नीं ।
ओलेत्यानें येई दर्शनार्थ अंगणीं ॥

निद्रावश जइं होशी अंकावरि तरि मजला—।
विरह तुझा भासतसे सांगुं किती कोमला ! ॥

आतां ह्या हृदयाची चिरविरहीं काय दशा ।
प्रीति-विषा प्राशुनियां तळमळतां कंठि निशा ! ॥

घन-भेरी गर्जतात, चमकति चपला गगनीं ।
हृदय-कौमुदींत परी पूजीं तव मूर्ति मनीं ॥
त्वद्दर्शनिं होइ मला मोद रोज रोज नचा ।
सांग तुझी राधा ना ?—भेट देई माधवा ! ! ॥

—स. र. पंतसचिव

३७ हिंद-रमणी !

—***—

[पेशवाईतील एक तरुण म्हणतो.]

(चाल—प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा०)

“ हिंद-रमणी !

शोकाकुल बघुनि तुला दुःख होतसे
गमविशि स्वातंत्र्य—उरीं भल्ल शिरतसें ! ॥

दुःखार्णव हृदि खवळे पाहुनी तुला
परक्यांच्या जाशि करीं—जाण हेतुला ॥

स्थिति होइल तव कैशी ? बंध येत हा
जीवाला जडणारें दास्य ये महा ॥

माझी तूं आजवरी भासलें मला
हाय ! हाय ! दैव कसें घडवि गोष्टिला ! ॥

कोणि न तुज कधिं जिंकी वाटलें मला
विधिला प्रेमा खपला नाहिं आपुला ! ॥

शौर्य तुझें जाइ कसें लोपुनी अतां ?
हास्य-रवी मावळला दास्य उगवतां ! ॥

वीर-तती हळहळतें हिंदभूमि ! ही
हतबल हो, राजाची गुंतली सही ॥

उज्ज्वल तव तेज असे ! पूर्वि चमकलें !
मजसंगतिं चित्त तुझें किति सुखावलें ॥

घन-भेरी गर्जतात, चमकति चपला गगनीं ।
हृदय-कौमुदींत परी पूजीं तव मूर्ति मनीं ॥
त्वदर्शनिं होइ मला मोद रोज रोज नवा ।
सांग तुझी राधा ना ?—भेट देई माधवा ! ! ॥

—स. र. पंतसचिव

३७ हिंद-रमणी !

—***—

[पेशवाईतील एक तरुण म्हणतो.]

(चाल—प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा०)

“ हिंद-रमणी !

शोकाकुल बघुनि तुला दुःख होतसे
गमविशि स्वातंत्र्य—उरीं भल्ल शिरतसें ! ॥

दुःखार्णव हृदि खवळे पाहुनी तुला
परक्यांच्या जाशि करीं—जाण हेतुला ॥

स्थिति होइल तव कैशी ? बंध येत हा
जीवाला जडणारें दास्य ये महा ॥

माझी तूं आजवरी भासलें मला
हाय ! हाय ! दैव कसें घडवि गोष्टिला ! ॥

कोणि न तुज कधिं जिंकी वाटलें मला
विधिला प्रेमा खपला नाहिं आपुला ! ॥

शौर्य तुझे जाइ कसें लोपुनी अतां ?
हास्य-रवी मावळला दास्य उगवतां ! ॥

वीर-तती हळहळतें हिंदभूमि ! ही
हतबल हो, राजाची गुंतली सही ॥

उज्वल तव तेज असे ! पूर्वि चमकलें !
मजसंगतिं चित्त तुझे किति सुखावलें ॥

मर्जि फिरे राजाची आज ती पुरी
सोडुनियां जाणें येइ शत्रुच्या करीं ॥
कंठ भरे अश्रुजलें, काय मी करूं ?
तुजविण संसार-नदी केंवि ही तरूं ? ॥
कालाची चक्रगती फिरतसे सदा !
तौवरि ही सहन करी काठिण आपदा ! ॥”

—स. र. पंतसचिव

३८ निसर्गहृदया

—***—

कड्यावरी जणुं असे खोपटें—दरी खोल तुटती जाई ।
सरसर ओहळ धांवति वेगें भिजवित दरडींतिल राई ॥
पुढें दिसावी नगराजी जणुं चित्रपटावरि रेंखियली ।
शिखरें ज्यांचीं पादपविरहित भेदुनि जातीं घनावली ॥
रांगारांगानें नग कोणीं कौशल्यानें मांडियले ? ।
धांवाया या वन्य निर्झरां सर्पाकृति कुणि सांगितलें ? ॥
खोपट्यांतुनी बाहिर यावें, स्तिमित बनावें बघुनी हें ।
निसर्गांतलें दृश्य खरोखर महोदार भुलवीत राहे ! ॥
—उदारहृदये ! तुजसि पाहुनी यासम वृत्ती होय शुभे ! ।
हृद्यांतिल तव स्वरूप बघुनी मला दिव्यता क्षण लाभे ! ! ॥

—स. र. पंतसचिव

३९ “ खरा तो प्रेमा ना धरी लोभ मनीं ”

[चाल—चन्द्रकान्त राजाची०]

दोन मैत्रिणी बसल्या होत्या सांगत गुज कांहीं !
दोन जीव जणुं एक जहाले, भेदभाव नाहीं ॥

बोले पहिली दुसरीला, “ तूं भोळी मज दिसशी ।
डावपेंच ते तुला पतीचे कैसे नच कळती ? ॥

दोन दिवस मी आलें येथें परि तें ओळखलें ।
प्रेम तुजवरी नाहीं सखये ! दुसरीवरि जडलें ॥

लक्षण नाहीं ठीक दिसत मज, होइल तव कैसें ? ।
वरिवरि करतो प्रेम तुजवरी, खुळे ! खपे कैसें ! ॥

कमला येतां घरीं आपुल्या करतो किति चाले ।
बघे तिजकडे टक लावोनी मूक बोल बोले ॥

खुणा करिति तें एकामेकां हांसत पाहोनी ।
संधि पाहती बोलायातें कारण काढोनी ॥ ”

शब्द परिसुनी अश्रु चमकले पत्नीच्या नयनीं ।
मैत्रिणीस परि दुःख न दावी, बोले ती हंसुनी ॥

“ काय सांगशी विपरित सखये ! भासे मज खोटें ।
दुदैवें जरि खरें असे तें, दुःख न मज वाटें ॥

कारण आहे निर्लोभी मम त्यांवरती प्रेम ।
त्यांचें मजवरि असो नसो वा खंति न मनिं जाण ॥

देवघेव ना प्रेमामध्ये, मोवदला नाहीं ।
मोवदल्याची इच्छा धरतां ' प्रेम ' कसें होई ! ॥

तन-मन-धन मीं त्यां अर्पियलें शुभमंगलसमयीं ।
ईशकृपेनें अढळ रहावें, आस न दुजि हृदयीं ! ” ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

४० आत्माहुति !

[एक करुण कहाणी]

(वृत्त—शिखरिणी)

बहू झाले होते दिवस बघुनी चित्त-रमणा
म्हणोनी राहे ती कशि तरि तदा कंठित दिना ।
जरी साध्वीला या मधुप-हृदयें सोडुनि दिलें
तिनें तद्देहाला अतिशय प्रयासें हुडकिलें ॥

सख्याला भेटावें म्हणुनि वनिता तद्दृहिं शिरे
सुखस्वप्नीं तीचें हृदय रमलें, रोदन सरे ।
नसे ठावें तीतें, प्रियकर विवाहांत खिळला,
सुधा वाणीमध्ये परि विषरसें पूर्ण भरला ॥

तया पाहोनीयां झणिं विसरुनी देह-जडता
प्रिया आर्लिगाया पवनगति धांवे प्रहासिता ।
वदे प्रेमोद्रेकें भरभर असे शब्द किति ती
परी 'स्वप्नीं वार्ता' गणुनि वसला निश्चलमती

पतीची ही वृत्ती बघुनि दयिता तीस वदली
'कुभांडे, कां येशी उगिच अमुच्या प्रेम-निलयीं ?'
बघे आर्ता त्यातें, जशि पतिस पांचालदुहिता,
जणूं ज्वालागारीं हरिणि गवसे भीति-चकिता ॥

‘ नको माझ्यायोगें किमपिहि तिला दुःख घडणें ’
अशा हेतूसाठीं त्यजि गृह सती दुःखित मनें ॥

—आत्माहुति, पृ. ७१]

तदा त्याची पत्नी परुषवचनें ताडि तिजला
तथापीही तीचा प्रियकर न शब्दास वदला ।
तिच्या आयुष्याचा अति विमल तारा निखळला
दिशा झाल्या आतां तिजसि पुढती धुंद सकला ॥

मनाला रोधोनी प्रियकरसुखार्थीं व्रत वरी ।
निघे शोकावेगें; परसुखरताही किति तरी ! ।
'नको माझ्यायोगें किमपिहि तिला दुःख घडणें,'
अशा हेतूसाठीं त्यजि गृह सती दुःखित मनें ॥

तशी चाले बाला विगलिततनू साश्रुनयनीं
दिसे ना पंथाही, सळसळति दुःखोर्मिच मनीं ।
समुद्राच्या कांठीं तरि घडि विरामा मिळविण्या—
निघे या आशेनें;—अहह ! विधिला येत न दया ! ॥

शिलाखंडीं बैसे अभिमुख समुद्रा दृढमती
तिथें सूर्याचेही किरण तपवीती तिज अती ।
तसा वायूही तद्ददनिं कचभारा पिसकरी
निसर्गाच्या आतां जणुं गवसलें 'क्रीडन' करीं ॥

उफाळे सिंधूही तिजपुढति, जी खिन्न बसली
धुमाळी पाण्याची गगनगतमेघांस भिडली ।
तुफानीं लाटांनीं रंवरंवत कांठा धडकला
तिच्या चित्तक्षोभा अनुसरित सिंधू उधळला ॥

न चित्ताला लाघे तिजसि सुख, तेथेंहि न सुचे
--हृदीं शंकू जातां जगतिं मिळणें सौख्य कुठचें ? ।
मनोरे बांधीले अजवरि मनीं तेहि पडले
तिच्या आयुष्याचें पुढिल सगळें कार्य फसलें ! ॥

सती बोले, “ आम्हीं किति तरी इथें क्रीडत असूं
कित्ती औत्सुक्यानें पुढिल महदाशा रचितसूं ! ।
सख्या, तें सारेंही पुढिल ठरलें फोल जगतीं
मदीयाशेच्या ह्या धडधड चिता येथ जळती ! ! ॥

स्मरे, एके वेळीं घसरुनि जलीं येथ पडलें
प्रिया, तुम्हीं तेव्हां झडकरि मला घट्ट धरिलें ।
स्मरे, मातें तेव्हां वदन तुमचें तोषवि मना
असें बाहू-पार्शीं पुलकित तनू आर्द्र-वसना ! ॥

‘ तुला आम्हीं तेथें पडत असतां हात दिधला
तयाचें तें राहे परत मिळणें ! ’ बोल वदला ।
तसें बोलोनी हो मजजवळुनी जें मिळविलें
—अहा ! त्या सौख्याची पुनरपि स्पृहा फोल करणें ! ॥

तुम्हां जेव्हां झाली जखम निटिलां खोल किति ती
तदा मद्देहीं मी निशिदिनिहि सेवा करिं कित्ती ! ।
तयाची सांगा हो सकल अर्जि कां विस्मृति पडे !
—जरी वागा ऐसें तरिहि दिधलें चित्त न उडे ! ॥

स्मरे, एके काळीं मम सदनं तुम्हांस वदलें
‘ सख्या, जातें स्नाना, मुळिं हळुं नका ’ तें विनविलें ।
असें सांगोनी मी, समजुनि तुम्हां ‘ सज्जन ’ मनीं,
शिरें विश्वासानें प्रहासित मनें स्नान-सदनीं ॥

‘ कुणी तेथें ये ’ ही नुरालि मज भीती बघ यदा
तुषार-स्नाना मीं कितव, सुरु केलें मग तदा ।
परी एकाएकीं किति तरि हळूंचालत, असें
तुम्ही तेथें आलां;—अशि कपटजालीं पुरि फसें ! ॥

तदा होतों माझीं किति तरी अशी दीनवसनें
मला होतां तुम्ही धरित हृदयीं हास्यवदनें ।
‘ निसर्गें तूं चारू, तुजवरि सखे, कांहिंहि खुलें ’
मदीयें दुष्यन्तें मज किति असें तें खुलविलें ! ॥

अशा प्रेमाच्या मी किति अठवणी काढित बसूं ?
सख्या, पूर्वीं दोघें किति तरी विहारा करितसूं ।
मला दीनेला दे गतविभववार्ता सुख बहू
उरे त्याचें आतां ‘ स्मरण ’, वरि त्यां जीवित सहूं ! ॥

विवाहग्रंथीनें निगडित तुम्ही--स्वप्निं न शिवे,
मला भोळीला कां तुम्हिं फसविलें ? काय बरवें ! ।
कसें झालें तेव्हां मजसि तुमची गोष्ट कळतां
--हृदीं वज्रापातासम अनुभवीं सत्य-कटुता ! ॥

तुम्हा कोण्या रीतीं मज सहज आले विसरतां
तसें कोठेंहि हो पुरुषहृदया येइ रमतां ।
परी आम्हांठायीं परमसुख प्रेमाविण नसे
पुढें जाणें जाणें, परत फिरणें ज्यांत न वसे ॥

‘ कळोनीयां आलें मजसि तुमचें प्रेम न खरें
—तरी त्वत् ठायीं हें मन चिकटतें, प्रीति न सरें ! ।
स्वतांसाठीं प्रीती करित बसतें, लोभ न मनीं
स्वयें प्रीती-मुक्ती मिळविन सख्या, विश्व-विपिनीं ! ’ ॥

असो ! इच्छीना मी तिळभरिहि सौख्या मिळविणें
असे जी भाग्याची उचित तिज सर्वस्व असणें ।
जगीं एकेकाच्या नशिबिं असतें सौख्य मिळणें
दुज्यानें तो हेवा किति तरि असे व्यर्थ करणें ! ॥

शुका ! मीं कौडीलें निशिदिनिहि हृत्पंजरिं तुला
तुला येईनां तें तिथुन करतां भ्रष्ट मजला ।
न येई प्रेमाला फिरफिरुनि जागा बदलता
असो ! ऐशीं दुःखें काशीं तरी मला येतिं सहतां ! ॥

गमे पूर्वीं मातें, जगतिं जगणें सौख्य किति तें
—चला जाऊं द्या तें; पुनरपि मनीं तें न अणितें ।
जयें दुर्भाग्यें ह्या जगतिं बघ प्रेमास वारिलें
तयाच्या जन्मा ये सतत जळणें खास असलें ! ” ॥

—स. र. पंतसचिव

४१ ' उद्धार ' या खंडकाव्यांतील प्रसंग

[कथासूत्र—मानाजीराव नांवाचा एक अत्यन्त नीच मनुष्य स्त्रियांना फसवीत रहातो. अंगांत गुण (शूरपणा, दातृत्व, सहृदयत्व वगैरे) असतात; पण या एका दुर्गुणाने सर्व गुणांची माती होते. किंबहुना हे सर्व गुण त्याच्या ह्या दुर्गुणास पोषक होतात. त्याच्या स्वरूपाचे व घोड्याचे वर्णन; नंतर त्याचे दोनतीन पराक्रम (?) वर्णन केले आहेत. शेवटी त्याची विमला नांवाच्या एका अत्यन्त निर्मल मनाच्या मुलीशी गांठ पडते. तिचे त्याच्यावर आत्यन्तिक प्रेम जडते. तो तें प्रेम झुगारूं शकत नाही, प्रेमांत गुरफटून जातो; पश्चात्ताप—पश्चात्ताप—पश्चात्तापांत तो होरपळू लागतो. तिच्याकरितां तो वाटेल तो स्वार्थत्याग करण्यास तयार होतो. त्याच्या पापाचा घडा आतां पूर्ण भरतो. केवळ विमलेच्या दिव्य प्रेमामुळे मानाजीरावाचा उद्धार होतो. त्याच वेळीं देशांत युद्ध सुरू होते. तो तिच्याकरितां (तिच्या सांगण्यावरून) युद्धावर जातो त्याच्या अंगांतील गुणांचे आतां चीज होते. जबर जखम होऊन तो रणांगणावर पडतो. विमला लढाईत जखमी झालेल्यांची शुश्रूषा करीत करीत त्याच्याजवळ येते—ओळखते—पाणी पाजते—तो मरतो ! दुसऱ्या जखमी शिपायाने पाण्याकरितां हांक मारल्यावरून ती पुढे जाते.]

१ मानाजीरावाचें वर्णन

अरबी घोडा, रुबाव मोठा,
दौडत जाई चौफेर ।
धन्यास घेउन, करीत फुरफुर,
पुच्छ उभारित, अश्ववर ॥

जवान सुंदर युवक शोभला
घोज्यावरती सरदार ।
नोंक झोंक तरि पाहुनि घ्यावा,
छाती दिसते भरदार ॥

घोडा फेंकी, धूळीचा तो—
लोट चालला अस्मानां ।
कटिशीं शोभे खड्गलता जी,
रक्षण करिते पदोपदीं ॥

डोइस बांधी फेटा, शमला
सोडियला निज पाठीला ।
चमक दृष्टिची जहर भासली
हृदयान्तरि पर-नारींला ॥

गोड बोलुनी साखर पेरी—
स्रवते मधु तन्मुखांतुनी ।
दृष्टी मोहक हृदय भेदिते
स्नेहा वरिते जरि वरुनी ॥

अनेक नारी भुलवी, गहिरी
नजरेच्या खर बाणांनीं ।
खोड लागली भलती याला—
फसती नारी शब्दांनीं ॥

शूरत्वाची, दातृत्वाची
मूर्ति खरोखर हा राणा ।
स्त्रियां भुलविणें नाद लागला—
नव्हे जाहला हा बाणा ॥

सरशीवरती सरशी मिळतां
खोड वाढली त्या न मित्ती ।
स्त्री-शीलांना करीत भक्षण
राक्षस चाले या रीती ॥

*

*

*

२ पाटिलांची सून

रानामधुनी फिरकत असतां
घोड्यावरुनी हा राणा ।
ओढ्याजवलुनि जाई तेथें,
दिसली त्यासी मृगनयना ॥

पिवळी कान्ती, यौवन अंगीं,
घडा भरुनी ठेवियला ।
सोवतीण तिज उचलूं लागे—
दिसे फांकड्या रावाला ॥

मन तिजवरती गेलें ह्याचें,
पृच्छा यानें चालविली ।
पाटील हिचा श्वशूर कळलें
परी न मागें मति फिरली ॥

घडा घेउनी दूरदूर ती
गेलेली ह्या जें दिसली ।
त्याच दिशेनें घोडा फेंकी—
यापरि याची मति सजली ॥

जातां जातां दोन्ही झाडां—
मधुनी दृष्टिस ती पडली ।
घडा डोइला, हात घड्याला,
चाले झपझप वेल्हाळी ॥

रानामधुनी फिरकत असतां घोड्यावरुनी हा राणा ।
ओढ्याजवळुनि जाई तेथें दिसली त्यासी मृगनयना ॥

— उद्धार, पृ. ७८]

सांज जाहली, पिवळी किरणें
वृक्षांच्या तीं शेंड्याला ।
क्षणभर दिसलीं, शक्ति भासली
मरणोन्मुख जणुं रोग्याला ॥

लहानशी ती राई होती
मार्गावरती तिजपुढती ।
त्यांत विचारी शिरे—नव्हे ती
शिरे नाव जणुं आवतीं ॥

त्वरित गतीनें तिज हा तेथें
गांठी, पसरी निजजाल ।
“ सांजकालि या वनांत शिरतां—
धोका खचितचि होईल ॥

चिन्ता तुमच्या विषयीं वाटे,
जाउं नये हो या समयीं ।
त्यांतुनि अपुली अबला जाती,
किर असे ही किति राई ” ॥

“ नाहिं तसें हो कांहीं, आम्ही
जातों मार्गें ह्या नित्य ।
वाट आमुची पायाखालिल,
भीती न तिळभरि मनिं, सत्य ” ॥

ऐसे बोलुनि चालूं लागे,
राव खजिल ते मनिं झाले ।
‘ पुन्हां एकदां ’ म्हणून पुढती
जाऊनि तिजला विचारिलें ॥

“ घोड्यावरि तरि वसुनि एवढें
राईमधुनी जा बाई ।
चला, येवढी मान्य करा मम
विनती तुमच्या ही पार्यो ! ॥

पाटिला घरीं घडा धाडुनी
कोणां करवी मी देतो ।
घोड्यावरती चढाच, मी
हा सोबत राईतुनि येतो ” ॥

बोलुनि ऐसें, उतरे लगबग,
तीही विस्मित तै झाली ।
मूकस्थिति ही तिची पाहुनी
संधि तयाला सांपडली ॥

इतुक्यामध्ये पोर कुणी तरि
दिसला तन्मार्गे जात ।
तिच्या डोइचा ठेवि तच्छिरीं
मर्द आमुचा धडा तिथं ॥

मोल श्रमाचे देउनि त्यातें
ठिकाण सांगे—तो गंला ।
गोष्ट घडे ही क्षणांत न कळे
कैशी घडली युवतीला ॥

भोळी वाला भांबावोनी
तरुणसंनिधीं गेली ती ।
समय सांजचा, जवळिं न दुसरें !
मनीं बावरें ती युवती ॥

करास धरुनी तिच्या म्हणे हा,
“ अश्वारती चढा झर्णी ” ।

गती न दिसली दुसरी तिजला,
चढली अश्वीं दिनवाणी ॥

चढतां युवकस्पर्शानें ती
लज्जित होई अनिवार ।
शब्द न बोलूं शकली तेव्हां
दृष्टिहि वळवी ती नार ।

युवक बोलला, “ परिचय तुमचा
प्रथम असे हा आम्हातें ।
बोलावें न कळे कैसें तें,
परि उत्कंठा नावरते ॥

कुठें राहतां ? कुलीन दिसतां !
कष्ट न खुपती पुष्पाला—” ।
प्रीती-मांत्रिक यापरि लागे
पसरूं अपुल्या जालाला ॥

अश्वारती टाकियला कर--
तदंगिं जाई लगदून ।
तिला कसेसें होई तेव्हां
जालीं गवसे जणुं मीन ॥

म्हणे “ रावजी, त्रास घेतला
मजकरितां हो तुम्ही किती ” ।
वरकरणीं ती बोले ऐसें
तया वाटलें ‘ प्रेम ’ अती ॥

राई सरता उतरे तरुणी

लगवग वळुनी मग पाही ।

मृगनयना तयिं म्हणे तयाला !

“ अतिशय तुमची उतराई ” ॥

म्हणे युवक तो , “ भेटायतें

येइत तुमच्या जें द्वारें ।

ओळख ठेवा, प्रेमहि ठेवा ! ”

मुजरा करुनी जाय दुरी ॥

घोड्यावरती स्वार होउनी

निघेच सास्मित होवोनी ।

तीहि तयाला निरखुनि पाहत

मंदगति शिरे निजसदर्नीं ॥

—स. र. पंतसचिव

४२ कल्पना-सृष्टी

—+*+*+*+—

धूमगूढ भावना,
व्यापिती मनोऽगणा
प्रफुल्ल स्वर्गिचीं सुमै
स्यूत कल्पना-गुणीं,
प्रबल हृदयकंपने
स्फूर्तिरूप ईश्वरें
खळबळ जी अंबुधिची
नील नभःपटावरी
जलान्तरित भावना
पाणबुड्या होइ कवी
प्रीति-झरा हृदयाचा
हृदय-तीर भिजवितसे
प्रीति-जादुगार हा
प्रथम गोड भासतो,
ध्मात हृदय-कंपना,
टाकिती थरारुनी

प्रदीप्तचित्त-अन्तरां
मूर्ति रचित भास्वेरा ॥
मालिकेंत गुंफिलीं
काव्य-सृष्टि निर्मिलीं ॥
व्यक्तरूप इच्छिलें
शब्दचित्र रेखिलें ॥
सुधाकरास भेटते
तेंच काव्य शोभतें ॥
पाहिल्या कदा कुणी ?
हृदय-सृष्टि देखुनी ॥
खळखळाट वाहतो
तेथ कवी निपजतो ॥
बाल्य संपवी झणी,
शल्य खोंचतो मनीं ॥
विवर्ण वदन-वीचिका
कल्पनेत कल्पका ॥

—स. र. पंतसचिव

४३ रवीन्द्रनाथास

—+++:*::++—

दृष्टीला पडली तुझी आजि मला मूर्ती रवीन्द्रा ! इथें* ।
झालें सार्थक पूर्ण काव्य—जनुचें देखोनि भव्याकृते ! ! ॥
भेटावें तुजला अशी किति तरी आशा मनीं पोशिली ।
आतां ही जमवून भेट विधिनें येथें अशी आणिली ॥
तूझें सत्य विशाल भाल मजला स्वर्गीय वाटे स्थली ।
वाटे केशकलाप शुभ्र वधुनी गंगाच कीं पातली ॥
तूझ्या अंतरिची दयार्द्रसरिता नेत्रांमधूनी दिसे ।
त्वद्हास्यध्वनि विश्वप्रेम सुचवी जें अंतरंगीं वसे ॥
काव्याची तव थोरवी वद कशी येई मला वर्णितां ? ।
काव्याचें तुझिया रहस्य कळण्या नाहीं मला पात्रता ॥
शब्दांनीं कवनांत आजवरतीं चित्रें तुवां काढिलीं ।
रेघांनीं परि आज काढिशि—कला काव्यास ही जोडिली ! ॥
'अल्पा देवुनियां बहू मिळविणें' ही युक्ति मीं येजिली ।
अर्पोनी 'त्रिदला' तुझ्याजवळुनी 'गीताञ्जली' आणिली ! ॥

—स. र. पंतसचिव

* लंडन मुक्कामी, १०-७-३० रोजीं.

४४ ज्ञान

[Where ignorance is bliss it is folly to be wise !]

मज दिलें कशाला व्यर्थ ईश्वरा ! ज्ञान ।
मम सौख्यामध्ये पडली त्याने वाण ॥

मी जेव्हां होतें बालपणीं अज्ञान ।
मज वाटे जग हें सर्व सुखाची खाण ॥

किति खावें, प्यावें, खेळावें, हिंडावें ।
जो खाया देई त्यावरि प्रेम करावें ॥

मैत्रिणी जोडिच्या घेउनि गुज बोलावें ।
कावळ्या-चिमणिच्यां गोष्टींतहि रत व्हावें -

मोडकेतोडके तुकडे बहु जमवावे ।
... - बंगुला बांधतां—परब्रह्म वाटावें ॥

घरिं येतां प्रेमें आईला बिलगावें ।
खेळतां खेळतां दमुनी झांपुनि जावें ॥

खोत्र्यानें भरलें जग हें नव्हतें ठावें ।
किति खुल्या दिलानें सर्वाशीं वागावें ॥

कार्धिं दुःख भासलें नाहीं खचित मनाला
जगताचा कार्धिही व्याप मना नच गमला ■

४५ सात रंग

—***—

चित्रकार-कुशलता
जेथ उषा-कमल खुलें,

शिल्पशास्त्र पूर्ण कुठें ?
विविध मेघ-संहती

सामगान-देवता
वनांत वृक्ष-संकुलीं

नर्तनांत निपुणता
नीलमेघ देखुनी

क्षणविनाशि भंगुरता
वेलिवरि बागडता

मन्त्रांम शान्तिदायिनी
प्रसादरम्ये सारसीं

जगांत अमृतवर्षिणी
एक चक्रवाक—कुलीं

होइ कुठें पूर्णता ?
जेथ सांज-देवि डुले ॥

मूर्ति-चमत्कार कुंठ ?
नभांत मूर्ति निर्मिती ॥

गाति त्या कुठें स्वतां ?
विहंग-घृन्द-मेलनीं ॥

येइ कुठें पाहतां ?
मयूरसंघ-नर्तनीं ॥

सांग कुठें कोमलता ?
कुसुम वरित म्लानता ॥

प्रभा कुठें प्रमोदिनी ? ॥
स्फूर्तिपूर्ण मानसीं ॥

प्रीति कुठें राहते ?
कुठें न अन्य राहिली !

—स. र. पंतसचिव

परि शिरतां हृदयीं ज्ञानरूपि ह्ये भूत ।
ते विरजण पडले सगळ्या आनंदांत ॥

प्रभु ! नको दुजे मज कांहीं तव वरदान ।
दे शान्ती किंवा गाढ गाढ अज्ञान ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव.

४५ सात रंग

—***—

चित्रकार-कुशलता
जेथ उषा-कमल खुलें,

शिल्पशास्त्र पूर्ण कुठें ?
विविध मेघ-संहती

सामगान-देवता
वनांत वृक्ष-संकुलीं

नर्तनांत निपुणता
नीलमेघ देखुनी

क्षणविनाशि भंगुरता
वेलिवरि बागडता

मन्त्रात्म शान्तिदायिनी
प्रसादरम्ये सारसीं

जगांत अमृतवर्षिणी
एक चक्रवाक—कुलीं

होइ कुठें पूर्णता ?
जेथ सांज-देवि डुले ॥

मूर्ति-चमत्कार कुंठ ?
नभांत मूर्ति निर्मिती ॥

गाति त्या कुठें स्वतां ?
विहंग-घृन्द-मेलनीं ॥

येइ कुठें पाहतां ?
मयूरसंघ-नर्तनीं ॥

सांग कुठें कोमलता ?
कुसुम वरित म्लानता ॥

प्रभा कुठें प्रमोदिनी ? ॥
स्फूर्तिपूर्ण मानसीं ॥

प्रीति कुठें राहते ?
कुठें न अन्य राहिली !

—स. र. पंतसचिव

परि शिरतां हृदयीं ज्ञानरूपि ह्ये भूत ।
तै विरजण पडलें सगळ्या आनंदांत ॥

प्रभु ! नको दुजें मज कांहीं तव वरदान ।
दे शान्ती किंवा गाढ गाढ अज्ञान ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव.

४६ 'योगीन्द्र' या खंडकाव्यांतील प्रसंग

[कथासूत्र—हिमालयाच्या एका अत्यंत शान्त प्रदेशांत एक योगीन्द्र रहातात. ते जणुं काय 'ईश्वर'च आहेत.

हिमालयाची योग्यता, हिमाचे ढीग, हिमनद्या, झुलते पूल, मानस-सरोवरांवरील हंसांचे दर्शन, योगीन्द्र रहातात तो शान्त प्रदेश, योगीन्द्रांची गुहा, सभोवारचे वातावरण वगैरेचीं वर्णनें. योगीन्द्र पदप्रक्षालन करून स्वस्थानी जावयास निघतात; इतक्यांत शुभ वस्त्र परिधान केटेली, केंस विसकटलेली, धाय धाय रडत अशी एक स्त्री येते; ती जणुं काय 'पृथ्वी'च आहे. योगीन्द्रांच्या पायांवर ती मस्तक ठेविते व आपलीं गाऱ्हाणीं सांगते.

(मानवांचीं दुःखें, वियोग, खऱ्या प्रेमास किंमत नाही, खोटेपणा, अन्याय, जुलूम, लढाया, गुलामगिरी इत्यादि गाऱ्हाणीं.)

पृथ्वीचीं गाऱ्हाणीं ऐकून ईश्वराचें अन्तःकरण द्रवतें व तो तिचें शान्तवन करतो, 'कृष्ण, बुद्ध, येशू, शिवाजी वगैरेसारखा मी पुन्हां अवतार घेऊन तुझीं दुःखें निवारीन. तोंपर्यंत तूं धीरानें जाचांत दिवस काढ.' वगैरे वगैरे.]

१ प्रशान्त प्रदेश

—++*++—

नगेश्वराच्या हिमालयाच्या निवान्त भागांत
शान्ती पसरे, ईशनिर्मिता जादू संचरत ॥
पसरे शान्ती, शान्ति नव्हे ती, सच्चिन्मयमूर्ती, ।
करि हिमकन्या-हास्य तयांतिल अवकाशा पूर्ती ॥
शान्त शान्त चहुंकडे दिसतसे चलित स्थिर भासे ।
शान्ति-देवता येत घराला प्रेमें वाटतसे ॥
पंचमहाभूतेंही येथें वरिती शान्तीला ।
वायू येथिल हले, न हलवी एकहि पर्णाला ॥
वृत्त स्थिर जणुं समाधिमाजीं रत हे योगीन्द्र ।
निरभ्रगगर्निहि वाटे राहे काय स्थिर चन्द्र ! ॥
शुभ्र शुभ्र चहुंकडे भासतें—हिममय भूमि दिसे ।
यश हें पसरे नगराजाचें सर्वदिशीं खासें ॥
पुण्यति कडे हे एका बाजुस, हिमधारा स्रवती
स्रवतां स्रवतां कुंठित गति त्या तेथेंच स्थिरती ।
स्थिर हिमधारा गमती मौक्तिक तोरण बांधियलें ।
माहेरीं ही शान्तिदेवता येई म्हणुनि भलें ॥
नगराजींवरि मेघांची ही माला स्थिर झाली ।
शान्त जलाशयिं बिंबित होतां वाटे रेंखियली ॥
दरीं-दरींतुनि वाहे निर्झर जालें या स्वच्छन्द ।
वरुनी वाटे शशि-प्रकाशीं स्थिर चमके वीज ॥

तत्स्रोतावरि तुटला होता एक कडा सरळ ।
 विवर त्यावरी, भरलें होतें जेथ तमो-गरळ ॥
 गुहा असे का तपोधनाची?—खोल खोल आंत ।
 जल-प्रपात-ध्वनी उमटतो द्विगुणित विवरांत ॥
 प्रवेश करितां, पाणी झिरपे, दृषदांवरि पडतें ।
 दिसतें नयनां, श्रवणीं पडतो धब् धब् ध्वनि तेथें ॥
 बाहेरुनी मधुनी मधुनी प्रकाश डोकावी ।
 मौक्तिकधारा स्वान्तर्गत निज तेजाला दावी ॥
 फेंसाळे जल पाषाणांतुनि, पुढती फेंस सरे ।
 कुंडांमध्ये थेंब ठिबकतीं, पसरतिं जाळिं चक्रे ॥
 खोल खोल त्या गव्हरांतुनी गभीर स्व येई ।
 गुहेंत सगळ्या भरोनि जातां प्रसन्न मन होई ॥
 शान्त, हृद्य तों ध्वनि ये कर्णीं, पवित्रता भासे ।
 'हरिः ॐ' शब्दां श्रवुनि पूतमन भरलें शान्त-रसे ॥

*

*

*

२ योगीन्द्राचें वर्णन

गुहंत शिरतां मूर्तीं दिसली योगाभ्यासाची ।
सतेज आत्मानन्द-निमग्ना ती योगीन्द्राची ॥

समाधिमग्ना योगीन्द्राची वृत्ती जरि व्हावी ।
हास्य खेळतें तरी मुखावरि जगत्प्रेम सुचवी ॥

सप्तस्थितितुनि जातां जातां गेले हे वरती ।
तरी तयांची अखिलाभूर्ती अटली ना प्रीती ॥

परम स्थानीं विराम पावति सकला आकांक्षा ।
चिद्-वैभव-शिखराची येथें पूर्ण होइ कक्षा ॥

सुखदुःखाचें क्षितिज मिळालें प्रशान्त कुहरांत ।
जेंवि वेगळे रंग न दिसती मिश्रित सुरधनुंत ॥

पुरुषप्रकृती एके ठायीं करिती वासाला ।
द्वंद्वे रगुळीं विरोध सोडुनि वरिती एकीला ॥

अणु-परमाणू ब्रह्मानंदें लपेटुनी जाती ।
अँकारानें वायूकणही संनादित होती ॥

गुहंत शिरतां आपपर असे भाव जाति विलया ।
सर्वाभूर्ती ब्रह्मप्रतीती येइ प्रत्यया या ॥

समार्थांतुनी हलके हलके उतरति योगीन्द्र ।
ओष्ठामधुनी अस्पष्ट-ध्वनि येई स्वर मन्द्र ॥

नेत्र उघडले तेजस्वी जणुं ताराद्वय दिसले ।
अंधकार नभपट या परिनें उद्भासित झालें ॥

योगी उठले, कमंडलू तो करांत घेवोनी ।
जल-प्रतापा-सन्निध गेले थोडें चालूनी ॥

ब्रह्मतेज प्रत्यक्ष जलाशयसमीप जावोनी-- ।
पूत स्वतांला करी—चमत्कृति आहे सुरभुवनीं ! ॥

मन्द्र गभीर ध्वनि वदनांतुनि चाले सतत पहा ! ।
विस्मय वाटे, ईश्वर शिणवी कां अपुल्या देहा ? ॥

ईश्वरलीला अगम्य अतुला कळे न नरमतिला ।
शास्त्रज्ञांची बडबड शिणली; फोल वाद ठरला ! ॥

पदप्रक्षालन करुनि परतती मुनि अपुल्या स्थाना ।
इतुक्यामध्ये धांवत आक्रंदत येई ललना ॥

श्वेतवस्त्र परिधान करितसे—केशभार सुटला ।
अश्रू-माला ओघळतांना वदन-प्रान्त मळला ॥

श्वेतमूर्ति ही धांवत आली योगीन्द्रापार्शी ।
—पुराणपुरुषा भेटे शाश्वत कीर्तीची राशी ॥

अंग टाकलें धरणीवरती, पद-वंदन केलें ।
चमकत कचपाशानें मुनिच्या पदांस झांकियलें ॥

मुक्तकंठ ती रडूं लागली, पदांस सोडीना ।
योगीन्द्राच्या अश्रू आले एकदोन नयनां ॥

धीरप्रवृत्ती झांकुनि टाकी तरल मना अपुल्या ।
अन्तर्मुख होवोनि भावना कठिण तयें केल्या ॥

“ मुलीं काय हें, वेडी असशी ! धीर धरीं बाळे ! । ”
केशकलापांवरुनी निजकर फिरवित मुनि बोले ॥

हात नव्हे ही परमेशाची माया गोंजारी ।
सुधारसानें थबथबलेला कर दुःखा वारी ॥

अश्रुजलानें भरलेलें मुख-मंडल वर केलें ।
योगीन्द्राच्या नयनापांगीं अश्रु तिला दिसले ॥

दुःखित साध्वी, कारुण्याची मूर्ति महाश्वेता ।
पृथ्वी स्त्रीरूपाला वरुनी येई येथ स्वतां ! ॥

—स. र. पंतसचिव

४७ ईशस्मरण

(वृत्त-पृथ्वी)

नता करित भी तुझे स्मरण नित्य भोरेश्वरा !
नकोस विसरूं प्रभो तव अजाण या लंकरा ।

जरी चुकतसें पदोपदिं परी क्षमा तूं करीं
अजाण तव बालकावरि कृपा-सुछाया धरीं ॥

‘ दयाब्द ’ म्हणती तुला म्हणुनि मी अजि प्रार्थितें
दया प्रकटुनी करीं सततं सार्थ त्वन्नाम तें ।

दया-सालिल ओपुनी मम जिवास वांचोव या
तयाविण निधे शरीरगत जीवहि जावया ॥

जरी ढकलुनी दिलें मजसिं तूं, तरी मी सदा—
करीन तव याचना, न विसरीन तूझ्या पदा ।

अनाथ--परिपालनव्रत तुवांहि स्वीकारिलें
कृपेस प्रणता अशी वद न का तुझ्या जाहलें ? ॥

जयें विमल भक्ति ती वरिलि त्या जनां तारिसी
मलाच करुणेश्वरा, जगतिं कां भ्रमीं पाडिसी ? ।

गमे तुजसि कां तुझ्यावरिल भक्ति ना शुद्ध ती
‘ विशुद्ध मम भक्ति ’ हें तुजसि केवि सांगूं किती ? ॥

मनांत अविशुद्धता, वसत अंगिं ना पात्रता
सुखांत बहु सक्तता, गुरु-जनीं नसे मान्यता ।

तुझ्याविण अशा मला जगतिं कोण रे वारणीं ?
अशी गवसलें भ्रमिष्ठ बनुनी जगाच्या रणीं ॥

स्वरूप तव वर्णण्यास्तव प्रयत्न केलें महा
परी न यश त्यांतची लवहि येइ ईला, पहा ।

जिथें कविगिरा थकोनि मतिमंद होतो विधी
तशांतुनि असे बहूत जगादिश, मी अल्पधी ॥

असो मम मुखीं तुझें सतत नाम तारावया
घडो न तव विस्मृती जरिहि काल ये न्यावया ।

तव स्मरण या जर्गीं किति जणांस तें उद्धरीं
कितकि तरुनी भवाब्धितुनि मुक्ततेसीं वरीं ॥

अशापरि सदा जगन्नियमका, तुला प्रार्थितें
अम्हांवरि जर्गीं कृपाफल सदैव तूं दारि तें ।

सदैव बल दे मला जगतिं व्याप हांकावया
'सरोजिनि' वरी करीं प्रणतवत्सला, ती दया ! ॥

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

४८ अभंग-माला

१

मात्रा, यमकांनीं जखडीलें देवा ।
रूप तुझें गाया येत नाहीं ॥

गण-शत्रुगण ओघांत येउनी ।
मजसिं रोधोनी ठेवीताती ॥

काव्य-शक्ति माझी मरणा टेंकली ।
मुळीं न शकली गुण गाया ॥

‘ मात्रा ’ देउनीयां कसा तरि हिचा ।
प्राण लांबवीला येवढेंच ॥

यमक-यमाचा काव्या लागे फांस ।
प्रेतांची कीं रास रचीयली ॥

तुझ्या गुण-गाना ‘ तुकयाची वाणी ’ ।
म्हणुनी मी आणीं, यश देई ॥

२

कवित्वाची स्फूर्ती अंतरीं स्फुरते ।
—उषा प्रकाशते पूर्वभागीं ॥

स्फूर्तीचे रंग उषेच्या समान ।
होती भासमान अंतरंगीं ॥

उषःछटा तेथे खुलती अपाप ।
कविवर झेप तेथे घेती ॥

उषःप्रकाशाला नाही आशापिले ।
तेज-पुष्प खुले स्वयंसिद्ध ॥

संगीत-नादाला तेव्हां ये भरती ।
लाटांच्या संगतीं चित्त रंगे ॥

उषा, स्फूर्ति दोन्ही समान वाटती ।
तयांचीं हीं नातीं बहिर्णीचीं ॥

३

संसार-जंजाळीं जीव अडकला ।
गुंतत राहिला सारखा हा ॥

धागे वाढताती नित्य रोज नवे ।
मायेचे हे दुवे दढावती ॥

मृत्यू रोज दावी संसार घडीचा ।
निर्धार मनाचा तरी नाही ॥

क्षणभरि वाटे संसार नकोसा ।
परि वीट असा येत नाही ॥

भजन पूजन देवा, होत नाही ।
गुंततच राहो चित्त येथे ॥

मित्रपरिवारीं, गणगोतदारीं ।
स्मरणाहि दूरी होई तुझे ॥

तुझ्या गुणार्णवीं क्षुद्र जलचर ।
अजाण पामर आहे देवा ॥

गुणानुवादाला कविश्रेष्ठ गाती ।
त्यांच्याशीं मी नातीं, कैशीं जोडूं ? ॥

द्विज-वृन्द सूक्तें उषःप्रकाशांत ।
पुण्यवान गात राहताती ॥

रेतीचा समुद्र दूर पसरला ।
शेवटीं दिसला नभःपट ॥

नभःपटासम देवा तुम्ही दूर ।
रेतीचा मी घूर कैसा तरुं ? ॥

तुम्हींच प्रसाद करा आतां देवा ।
वाजवून घ्यावा गुण-पावा ॥

संतरूपें देवा जर्गीं उतरशी ।
दुःखास वारसी जनतेच्या ॥

दुःखांचीं हीं ओझीं डोईजड झालीं ।
शरीरें वांकलीं त्यांच्याखालीं ॥

ओझीं उतरोनी सोडीव आम्हांला ।
शांतता मनाला देई तूंच ॥

आनंदाची मूर्ति तूंचि निरंतर ।

मम भाग्य थोर भेट झाली ॥

कुठोनि आणिशी ठेवा आनंदाचा ।

क्षय कधीं ज्याचा होत नाहीं ॥

‘मेहेर’ मिषानें अवतार घेशी ।

आलों मी पायाशीं, तारीं देवा ! ॥

—स. र. पंतसचिव

४९ शिव-पूजा

[भोरेश्वराच्या मूर्तीस पाहून]

गौरीनाथा ! तूझे पाहुनियां ध्यान
गेलें माझें भान हरूनियां ।

दृष्टीस पडतां मूर्ती तव भोळी
खचित मी खुळी झालें देवा ।

केशरी लावितें गंध तुज आधीं
नाशी आधिव्याधी देवा साऱ्या ।

भक्तिभावे तुज अर्पी बिल्वपत्र
भावना पवित्र झर्णी झाल्या ।

तुजसी वाहिलें फूल धोतऱ्याचें
धवल हें साचें मन झालें ।

उदकाडी तूज लाव्णी सुवासीक
दुःखें हीं ऐहिकें जळो माझीं ।

ओवाळीलें जेव्हां तुज नीरांजन
डोळ्यांत अंजन पडे माझ्या ।

नैवेद्य दावीतें दुग्ध-शर्करेचा
भवंबंधनाचा वीट येई ।

पानाचा करून विडा मीं ठेविला
द्वैतभाव गेला विरोनियां ।

आरती म्हणतें कर्पूर लावून
त्वरीत येऊन भेट देई ।

तुज आवडीचें आणिलें मीं केळ
लाविसी कां वेळ तारावया ! ।

वाहतें कुंकूम प्रेमानें गौरीला
आयुष्य पतीला देई माझे ।

तुझ्यापुढें देवा ओतीतें तांदुळ
मायेचें जंजाळ तोड माझे ।

साष्टांग घालीतें तुज प्रणिपात
तापाचा निःपात करीं देवा ! ।

—सौ. सरोजिनीबाई पंतसचिव

५० जीवन्मांगल्य

[एक दिवशी संध्याकाळी एक नारळीच झाड नी पाहिले. दिवे लावण्याची ती वेळ होती व त्या वेळी फक्त सीमारेषाच दिसत होत्या. नारळीचा सोट आकाशांत उंच गेला होता. पाठीमागे धूसर आकाश व पुढे एकटे हे झाड—असे पाहून मनांत एक कल्पना सुचली, व ती येथे कवितेंत गोंविली आहे.]

१

आकाशाच्या पाटीवर
झाड काढले सुंदर ।
झाड हाले खालीवर
—परमेश चित्रकार ! ॥

२

मनःफलक आणीला
ज्ञान-वृक्ष रेखाटीला ।
शून्याकारी खेळ झाला
ज्ञान-वृक्ष न थांबला ॥

३

जीव-तत्त्व आकळेना
ज्ञान-वृक्ष स्थिरावेना ।
मुक्तीसाठी कष्ट नाना
व्याप व्यर्थ मुक्तीवीना ॥

४

ही ज्ञानाची मायाजालीं
धडपड व्यर्थ जहाली ।
श्रुति स्मृति कंटाळली
—परमेशा दया आली ! ॥

५

जीवन्मांगल्या भुकेला
ज्ञानवृक्ष हेलावला ।
—भक्ति-तारा प्रकटला !
वृक्ष-कम्प विरामला ॥

६

ज्ञानविटपा शान्ति आली
शुद्धि-बुद्धि सर्व गेली ।
तेजस्विनी तारा दिसली
ज्ञान-पिपासा संपली ! ॥

—स. र. पंतसचिव

५० जीवन्मांगल्य

[एके दिवशीं संध्याकाळीं एक नारळीचें झाड मीं पाहिलें. दिवे लावण्याची ती वेळ होती व त्या वेळीं फक्त सीमारेषाच दिसत होत्या. नारळीचा सोट आकाशांत उंच गेला होता. पाठीमागें धूसर आकाश व पुढें एकटें हें झाड—असें पाहून मनांत एक कल्पना सुचली, व ती येथें कवितेंत गोंविली आहे.]

१

आकाशाच्या पाटीवर
झाड काढलें सुंदर ।
झाड हालें खालींवर
—परमेश चित्रकार ! ॥

२

मनःफलक आणीला
ज्ञान-वृक्ष रेखाटीला ।
शून्याकारीं खेळ झाला
ज्ञान-वृक्ष न थांबला ॥

३

जीव-तत्त्व आकळेना
ज्ञान-वृक्ष स्थिरावेना ।
मुक्तीसाठीं कष्ट नाना
व्याप व्यर्थ मुक्तीवीना ॥

४

ही ज्ञानाची मायाजालीं
धडपड व्यर्थ जहाली ।
श्रुति स्मृति कंटाळली
—परमेशा दया आली ! ॥

५

जीवन्मांगल्या भुकेला
ज्ञानवृक्ष हेलावला ।
—भक्ति-तारा प्रकटला !
वृक्ष-कम्प विरामला ॥

६

ज्ञानविटपा शान्ति आली
शुद्धि-बुद्धि सर्व गेली ।
तेजस्विनी तारा दिसली
ज्ञान-पिपासा संपली ! ॥

—स. र. पंतसचिव

एकावन्नावी

काव्योद्यानिं कधीं कधीं विहरतां कांहीं सुमें तोडिलीं
तूंही जीं खुडिलीं सखे, मिसळुनि माला अशी गुंफिली ।
नामें ' निर्झरिणी ' अशी रघुवरा पायांवरी वाहुनी
तूंतें हाच प्रसाद अर्पित असें; हा यत्न त्वद्रंजनीं ! ॥

नाहीं काव्यपटुत्व अंगिं, तितुकी दैवीकृपाही नसे
झाले जे कविराज तद्यश मला गायाहि ना येतसे
वाद्देवी जणुं माणिकें उधळिते या सत्कवींच्यावरी
मातें मात्र तदीय ती लखलखी दृष्टीस ये भास्करी ॥

कांहीं सृष्टिमधील लोक-विकृती येथें सखे, गुंफिल्या
प्रेमाच्याहि तशाच अल्पमतिनें त्या भावना वर्णिल्या ।
काव्यानंदि तरंगता कितिकिती मद्भृत्ति संतोषली
वाटे काव्यकला स्वतां गुणगुण्या ईशें जर्गीं धाडिलीं ! ॥

संसारीं विमनस्क होशि जइं तूं मालेस घ्यावें करीं
हा नेईल रघु-प्रसाद मनिंच्या सर्वांहि चिंता दुरी ! ॥

—स. र. पंतसचिव

परिशिष्ट

स्वर-ताल-लेखनपद्धति

(संक्षेपानें)

[या परिशिष्टांत कांहीं पद्यांचें स्वर-ताल-लेखन दिलेलें आहे. तें पद्याची चाल (हार्मोनियमवर वाजवून पाहिली असतां) बरोबर ध्यानांत यावी इतक्याच वेताचें दिलें आहे. हीं पद्ये चाल लक्षांत घेऊन, तान मुरकी घेऊन, इच्छेनुरूप गावीं.]

नि. घ. प. इ० स्वराखालीं वाजूला टिंब = मंद्रांतले
(खर्जांतले) स्वर.

सां रिं गं इ० स्वरावर रेघ = तारस्वर (टिपेचे स्वर).

सा रि ग इ० मध्य सप्तकाचे स्वर (साधीं स्वराक्षरें).

रिं गं इ० कोमल स्वर, (स्वरावर ~ चिन्ह).

मं = ताव्र स्वर, (स्वरावर ^ चिन्ह).

× = सम, जोराची टाळी—आघात.

+ किंवा — = ताली, साधी टाळी—आघात.

० = काल, (खालीं) हात बाहेर फेकणें.

सा० } --एक मात्रा तो स्वर किंवा गीताक्षर लांबविणें.
साऽ

नि } डोक्यावरचा स्वर चटकन् ध्यावयाचा.
घ

गमपु—एका मात्रेंत तितके स्वर (जलद).

	१	२	३	४	५	६	७	८	मात्रा							
ताल धुमाळी X			X		०				,, ८							
,, केरवा X					०				,, ८							
,, दादरा X				०					,, ६							
,, त्रिताल	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
	X		X			०										- मात्रा १६

ताल-चिन्हे आरंभी देऊन त्याखाली मात्रांच्या वांटणीने गीत-स्वर आणि त्याखाली शब्दाक्षर दिले आहे.

गीत ४ थें—हृदयार्पण

गौडसारंग, ताल-एका

x	o	+	o	+	+
रि सा	रि नि.	सा सा	ग ग	रि म	ग ग
म द	न व	द न	म न	सु ख	वि त
मै प	ग म	ग म	रि ग	रि म	ग म
मा ऽ	ध व	हा ऽ	ये ऽ	ई ऽ	ऽ ऽ
ग म	ग प	प प	नि ध	नि ध	प प
पै ऽ	ज ण	र व	क रि	छु म	छु म
मै प	मै ध	मै प	ग म	रि म	ग म
चि ऽ	त्त वे	ऽ ध	हो ऽ	ई ऽ	ऽ ऽ

प प	प नि	ध नि	सा सा	सा सा	सा सा
च र	ण क	ण त	तु म	क तु	म क
ध नि	ध नि	सा रि	सा नि	ध प	o o
हं स	त ये	ऽ त	पा ऽ	ऽ ही	ऽ ऽ
ग म	ग प	प प	नि ध	नि ध	प प
प द	रु ण	झु ण	श्र व	ण सु	भ ग
मै प	मै ध	मै प	ग म	रि म	ग म
स त	त क	ऽ रि	ये ऽ	ई ऽ	ऽ ऽ

यापुढील प्रत्येक २ चरण 'चरण कणित' आणि 'पद रुण झुण' या दोन चरणांच्या चालीने म्हणावे. व शेवटी 'मदनवदन' हा चरण जोडून म्हणावा.

गीत ७ वै—हांक

(चाल—जा के मथुरा या कान्हाने) केरवा

× ○ × ○

ग ○ म ○ | ग रि ग ○ | नि.सा रि ग | सा ○ नी. ○
 ये ऽ ई ऽ | कृ ऽ ष्णा ऽ | धां ऽ व त | ये ऽ ई
 नि.सा रि ग | सा रि ग म | ग ○ ○ ○ | ○ ○ ○ ○
 ल व ला ऽ | हीं ऽ ये ऽ | ईं ऽ ऽ ऽ | ऽ ऽ ऽ ऽ

सा ○ सा सा | ग ○ ग म | प ○ प प | ○ प प ○
 वा ऽ ट व | घो ऽ नी ऽ | ने ऽ व शी | ऽ ण ले ऽ
 ग प प ○ | प ○ प ध | म प ग म | ग ○ ○ ○
 क रु णा ऽ | कै ऽ शी ऽ | ना ऽ ऽ ऽ | हीं ऽ ऽ ऽ

पुढील प्रत्येक चरण 'वाट बघोनी' या चरणाप्रमाणें.

गीत ८ वै—मत्स्यगंधा

(चाल—वसंती बघुनि मेनकेला ○) धुमाळी

○ × ○ ×

सा ○ नी ○ | सा ○ ग ग | ग म प धँ | प ○ ○ ○
 वा ऽ ले ऽ | मू ऽ क कँ | ऽ वि व स शी ऽ ऽ ऽ
 ग म प ऽ ○ ○ | ग प प ○ | ग प ध नि ध ऽ प ○ | ग ○ रि ग
 ऽ ऽ ऽ ऽ | वि न ती ऽ | मा ऽ झी ऽ | मु ऽ ग्घ यौ
 ग म धँ प मे प | ग ग म ○ | ग ○ रि रि | सा ○ ○ ○
 ऽ व ना ऽ | प ट ली ऽ | ना ऽ तु ज | सी ऽ ऽ ऽ

याच चालीने पुढील प्रत्येक चरण.

गीत १२ वें—त्यागमूर्ति !

(भैरवी-केरवा)

x °

° सां ° सां नि रीं सां ° | ° धँ ° धँ प धँ म °
 s त्या s ग मू s तीं s | s भू s मि वि र ती s
 ° गँ प म | गँ रिं सा ° रिं गँ रिं गँ रिं सा ° ° °
 s नृ म णि | रू s पें s | s पा s तली s s s
 याच चालीनें पुढले सर्व चरण.

गीत १३ वें—प्रतापगडच्या देवीपार्शी

(भैरवी-केरवा)

x ° x °

धँ ° धँ धँ | धँ ° धँ ° | प प ° प | ° म म प
 दे s वि अ | वा s नी s तु इया s द | ° शं ना s
 प नी नी धँ | धँ प प धँ | म प म ° | गँ प म °
 व s र्बां s रं s र्भां s | आ s लों s | च र णीं s
 रिं गँ रिं सा | ° सा सा रिं | म ° ° ° | ° ° ° °
 भा s व यु | s क र म | लों s s s | s s s s
 याच चालीनें पुढील प्रत्येक कडवें.

गीत १४ वें—राजसिंह

(चाल-वीर मराठे बसले मेळीं)

× ० × ०
 सा सा ग ० | ग ० ग ० | रि रि ग ग | ग ० ग ०
 शि व रा ऽ | या ऽ तें ऽ | प्र थ म न भो ऽ नी ऽ
 ग ० ग ० | ग ० ग रि | सारि ग ० | री ० ० ०
 आ ऽ रं ऽ | भी ऽ या ऽ | क व ना ऽ | ला ऽ ऽ ऽ
 सा ० नी. ० ध. ० नी. ० सा ० रि रि | ग म ग रि
 की ऽ तीं ऽ ज्या ऽ ची ऽ थ ऽ क क रि त से ऽ
 सा ० नी ० | ध ० नि नि | सा ० री ० | सा ० ० ०
 सा ऽ न्या ऽ भा ऽ र त खं ऽ डा ऽ ला ऽ ऽ ऽ

याच चालीनें पुढील चरण.

गीत २० वें—गवाक्षांतील सुंदरीस

× ० × ०
 प ० प प | ध ध नीं ऽ ध प | ग ० म प | म ० सा नि.
 शू ऽ न्य मु खीं ऽ ब घ शी ऽ ग ग नीं ऽ म ज
 सा ० ग ग | ० म प म | गं म गं रि | सा ० ० ०
 सां ऽ ग सां ऽ ग त व का ऽ य म नीं ऽ ऽ ऽ

सा ० ग म० प ० प ० | ग म म ० | ग रि सा सा
 पा ऽ यां ऽ | पा ऽ शीं ऽ | व से ऽ ऽ | शा ऽ हि र
 ह ऽ ह्री ऽ | णे ऽ व रि | ध रि तो ऽ | सू ऽ ऽ. र
 रा ऽ ग आ | ऽ ल वी ऽ | तु झा ऽ निरं ऽ त र
 प ० प.प | नी ध प ० | ग ग म प | म ०
 बो ऽ ल त्या | ऽ शि तूं ऽ | म धु व च | नीं ऽ म ज
 या सबंध चालीनें पुढील प्रत्येक कडवें.

गीत २१ वें—आळवणी

(चाल—चंद्र चवथिचा) दादरा

×	०	×	०
गॅ रि गॅ	सा रि नि.	सा ० ०	० ० ०
ह द य	रं ऽ ज	ना ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ
प्रा ऽ ण	जी ऽ व	ना ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ
सानि. सा.	रि रि ग	म म प	ग म ०
च र ण	क म ल	दा ऽ ख	बु नी ऽ
गॅ रि गॅ	सा रि नि.	सा ० ०	० ० ०
रि झ वि	म ऽ न्म	ना ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ

या चालीनें सर्व.

गीत ३७ वें—हिंद-रमणी

(चाल-प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र हा०) दादरा

x	o	x	o
सा० सा०	० सा० सा०	नि नि नि	नि नी ०
शो ऽ का	ऽ कु ल	ब घु नि	तु ला ऽ
सा० नि	ध्रपध ऽ ग	म ० ० ०	० ० ०
दुः ऽ ख	वा ऽ ट	तेँ ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ
गँ गँ गँ	गँ गँ सा	ग ० ग	म प ०
ग म वि	शि स्वा ऽ	तं ऽ इय	उ रीं ऽ
गँ ० रि	सा रि नि.	सा ० ०	० ० ०
भ ऽ ल	शि र त	से ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ

या चालीनें पुढील सर्व कडवीं.

REFBK-0004715

REFBK-0004715

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

समाप्त